

**De
geschiedenis
van
Sauwerd
en
Omstreken**

Dorpshuis „Ubbegaheim”

Opening 31 maart 1967

Dit boekje is verkrijgbaar door storting van f10.- op giro 872503 van de Coöp. Rabobank „Adorp” te Sauwerd, ten gunste van Stichting Dorpshuis „Ubbegaheim”. Toezending volgt dan.

Voorwoord bij de eerste druk

De verschijning van het nieuwe dorpscentrum „Ubbegaheim” werd mede veroorzaakt door de verdwijning van, al was het dan ook geen „Im weissen Rössl”, een dorpscafé met een zekere faam. Op haar beurt veroorzaakte de verschijning van „Ubbegaheim” de verdwijning van het gebouw „Salvatori”, dat in de geschiedenis van de geestelijke stromingen in het dorp een grote rol heeft gespeeld. Zo betekent de komst van „Ubbegaheim” de afsluiting van een stuk dorpsgeschiedenis, en luidt het een nieuwe periode in voor het dorp Sauwerd.

„Ubbegaheim” is omstreden en moeizaam tot stand gekomen en betekent misschien een keerpunt in een boeiende geschiedenis, die waard is om opgetekend te worden, opdat niet allerlei kennis van voor het nageslacht belangwekkende zaken verloren zou gaan.

Het Bestuur van de Stichting Dorpshuis „Ubbegaheim” heeft gemeend dat het eerste jaarverslag van dit dorpshuis een goede gelegenheid zou zijn om de hoofdlijnen van de geschiedenis van het dorp Sauwerd en omgeving nog eens vast te leggen. Dit gebeurt in het eerste hoofdstuk. In het tweede hoofdstuk volgt een verslag van de langdurige en moeizame voorbereidingen, die aan de totstandkoming van het gebouw zijn voorafgegaan, en van de bouwperiode. In het derde hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van de lotgevallen van „Ubbegaheim” over de periode van 1967 dat het gebouw in gebruik was. In het vierde hoofdstuk volgt de financiële verantwoording.

Rest nog te vermelden, dat aan de beschrijving van de geschiedenis van het dorp geen uitvoerige bronnenstudie is voorafgegaan. Deze beschrijving berust hoofdzakelijk op mondelinge mededelingen van enkele Sauwerders, die zich in deze geschiedenis hebben verdiept. Met name moeten hier worden genoemd de heren H.J.Oostinga en R. Bouwman. Hoewel de hoofdlijnen wel vast staan, is het daardoor gemakkelijk mogelijk, dat in de details onjuistheden voorkomen. Het geschrift heeft geen authentieke waarde, doch dient vooral om degenen, die interesse hebben in de geschiedenis van Sauwerd en omgeving, een vlot leesbaar globaal overzicht in handen te kunnen geven. Daarnaast menen wij, dat wij met dit geschrift, met name ook in de beschrijving van de ontwikkelingen, die tot de stichting van „Ubbegaheim” hebben geleid, aan volgende generaties een dienst zullen hebben bewezen.

Sauwerd, zomer 1967
Het Stichtingsbestuur.

Voorwoord bij de tweede druk.

Het boekje „de geschiedenis van Sauwerd en omstreken”, dat als eerste jaarverslag van het dorps huis „Ubbegaheim” in een oplage van 600 exemplaren verscheen, heeft een goede ontvangst gekregen. Vooral de nieuwgevestigden vonden er een vlot leesbaar overzicht in van de geschiedenis van hun nieuwe woongemeenschap. Het boekje is inmiddels reeds enige jaren uitverkocht. Vooral ten behoeve van de nieuwkomers heeft het Stichtingsbestuur van het dorps huis „Ubbegaheim” gemeend, deze tweede druk te moeten verzorgen. Samen met het door de Rabobank uitgegeven fotoboek van de gemeente Adorp kan het hun een goede informatie over de geschiedenis van hun nieuwe woonplaats verschaffen. Voor een algehele vernieuwing ontbrak de tijd; wel is het boekje bijgewerkt en aangevuld en deels herschreven, waarbij dankbaar gebruik is gemaakt van enkele kritische op- en aanmerkingen van lezers. De hoofdstukken III en IV werden weggelaten. Gehoopt wordt, dat deze tweede uitgave in een even grote behoefte zal voorzien als de eerste.

De oplage van deze tweede uitgave is 1000 exemplaren. Nogmaals zij gesteld, dat het boekje niet op basis van een uitvoerige bronnenstudie is ontstaan, en derhalve geen wetenschappelijke pretenties heeft.

Sauwerd, zomer 1973
Het Stichtingsbestuur.

DE GESCHIEDENIS VAN SAUWERD EN OMGEVING

1. De vormgeving van het gebied.

Het dorp Sauwerd ligt op een van de oudste bewoonde wierden van de provincie Groningen, en dateert derhalve vermoedelijk uit de periode van 500 - 300 voor Christus. De naam is vermoedelijk afgeleid van Sadewert of Sadefurth = zode-wierde.

Het gebied rondom Sauwerd is bijzonder rijk aan wierden, welke gelegen zijn op de hoger gelegen oeverwallen van de oude Hunzestroom. Deze op het Drentse plateau ontspringende rivier stroomt via het Zuidlaardermeer noordwaarts om thans te eindigen in het Winschoterdiep. Voor 1500 stroomde de Hunze verder noordwaarts, al kronkelend oostelijk om Groningen heen en dan westwaarts langs de Koningslaagte naar Harssens, om zich daar te verenigen met de Drentse A. Vanaf dit punt meanderde de rivier verder noordwaarts langs Adorp (Artharpe = dorp aan de A), en verder tot vlak langs Winsum, om daarna langs verschillende uitmondingen zijn weg naar de zee te vinden.

De door de rivier gevormde hoge oeverwallen begonnen in de regressiefase van de zee (tijd met lage zeewaterstand) tussen 1000 en 500 voor Chr. een zeer goede vestigingsplaats te vormen voor nieuwe bewoners. Men noemt deze, zo op de kwelders gevormde vestigingsplaatsen, vlaknederzettingen. Bij Westerwijtwerd is in 1971 nog een dergelijke geheel overslibde vlaknederzetting opgegraven en uitvoerig bestudeerd. De bewoning van dit door getijderivieren, prieden en geulen doorsneden open Waddengebied begon omstreeks 500 voor Chr. door een transgressiefase van de zee (stijging van de zeespiegel, steeds hogere vloed) toenemende moeilijkheden op te leveren, zodat men gedwongen werd de vestigingsplaatsen kunstmatig te verhogen. Dit werd het begin van de bouw van wierden.

Het jong - Friese woord *terp*, ook voorkomend in op diluviale zandgronden gelegen plaatsen als Ureterp en Olterterp, betekent slechts dorp en heeft met het oud-germaanse woord *wurt*, *warde* of *wierde*, welk woord ook voorkomt in het oud-Fries en in oude Friese plaatsnamen als Leeuwarden, Bolsward, Holwerd, enz, in de betekenis van (kunstmatig) verhoogde woonplaats, niets te maken en is daarom eigenlijk een onjuiste benaming. Het is daarom jammer, dat in het Nederlandse taalgebruik de aanduiding „*terp*” voor *wierde* is komen bovendrijven. In dit boekje zullen we ons aan de meer authentieke, en in de provincie Groningen gangbare, benaming *wierde* houden.

Toen de vloedden steeds hoger werden, moesten de wierden verder worden verhoogd, terwijl andere wierden en vlaknederzettingen overspoeld en overslibd raakten. Vele oudere en grotere wierden uit ons gebied zijn uit drie lagen opgebouwd. Voor archeologen zijn de in het landschap niet of nauwelijks te herkennen overslibde wierden en vlaknederzettingen vaak minstens zo interessant als de monumentale wierden, waarop onze dorpen of boerderijen gelegen zijn.

Op de wierden en wierdehellingen werd akkerbouw beoefend. Deze hoger gelegen bouwlanden noemde men valgen. Vooral de Wetsinger wierde is door fraaie valgen omgeven, die een eenheid met de wierde vormen. Helaas zijn deze valgen nu bijna geheel als grasland in gebruik. De open wadvlakten buiten de wierden werden voor de veehouderij gebruikt. Hier en daar werden kleine wierden opgeworpen als vluchtheuvel voor het vee bij hoge vloedden. In de lagere bezinkingskommen werd in een brakwatermilieu een zwaar en knippig kleipakket afgezet. De bovenste laag, de kniklaag, is grotendeels afgezet tussen 700 en 1000 toen de Lauwerszee zich vormde, welke tijdens zijn grootste uitbreiding ondermeer tot Grijskerk reikte. Deze gronden, oorspronkelijk vermoedelijk gemeenschappelijke, deels moeras-sige weiden, de meedens, zijn in de 13e tot de 15e eeuw door monniken van het beroemde Cistercienser klooster te Aduard in cultuur gebracht. De naam Munnikeweg herinnert nog aan deze periode. Aan deze weg ligt tussen de Oude Ae en de Wolddijk een kleine wierde, die als een centrum van de ontginningen heeft gefungeerd en waarop zich enkele gebouwen hebben bevonden.

Hoewel in het algemeen de dijkenbouw, die de wierden overbodig ging maken, pas in de 11e eeuw begon, neemt men aan dat door bisschop Walfri-dus van Bedum reeds omstreeks 900 een dijk rondom Bedum en Zuid-wolde werd gelegd: de Wolddijk, die het gebied Innersdijk omvatte. Bin-nen het gebied Innersdijk vinden we geen wierden. Er is een intensieve bosgroei geweest. De vele veld- en dorpsnamen waarin het woord „wold” voorkomt, herinneren hieraan. Het gebied buiten de Wolddijk kreeg de ge-legenheid hoger op te slibben, het gebied binnen de Wolddijk door de be-dijking niet meer. Vandaar dat Sauwerd aanzienlijk hoger ligt dan Bedum. Een dijkdoorbraak uit de tijd, dat de Wolddijk nog als zeedijk fungeerde vinden we bij „de Poel” bij de voormalige smederij Penninga (Wolddijk 54). Het hoger opgeslibde gebied tussen de rivier de Hunze en de Wolddijk kreeg de naam Opgha (= oppergouw), dat via Upgha, Ubgha en Ubga verbasterde tot Ubbega. Tot 1808, toen de gemeenten werden gevormd, is deze naam in gebruik geweest. Het gebied Ubbega omvatte de kerkdor-

pen Winsum, Bellingeweer, Onderwierum, Westerdijkshorn, Wetsinge, Sau-werd, Adorp en Harssens.

Voor de vormgeving van het landschap zijn verder nog van belang geweest de wierdeafgravingen tussen 1880 en 1910 en in 1918. Achtereenvolgens verdwenen de Valkumer wierde, en de noordelijke Wetsinger wierde van Wed. Lugtenborg (thans J. Weterings). Deze laatste was nog ruim een meter hoger dan de nu nog bestaande Wetsinger wierde, en daarmee een van de hoogste Groninger wierden. Verder werden de wierden van Wetsinge, Wie-rum en Sauwerd gedeeltelijk weggegraven, waarbij vooral bij de laatste bei-de wierdevergravingen onherstelbare verminkingen zijn aangericht.

De vruchtbare wierdegrond werd per schip afgevoerd naar de zand- en veengebieden om in de vóórkunstmesttijd als bemesting dienst te doen. De inmiddels bijna verdwenen wiergaten, die als scheepvaartkanalen dienst deden, zijn er van overgebleven. Ook groeven verschillende boeren, die een wierde bezaten, deze wel af om daarmee hun overige knikkige gronden van een betere teelaardelaag te voorzien.

Bij de wierdeafgravingen zijn talrijk belangrijke vondsten van historische waarde gedaan. Er is echter bijzonder ruw mee ongesprongen en gehele verzamelingen urnen en andere voorwerpen werden bij opbod aan de meest biedende verkocht, waarna het alle kanten heen is gegaan. Foto's van de wierdeafgravingen konden niet meer worden achterhaald.

2. De waterstaatkundige toestand.

Zoals we reeds zagen stroomde voor de 15e eeuw de rivier de Hunze ooste-lijk om Groningen heen, en verder met vele kronkelingen langs de Konings-laagte, via de boerderij „Hemelrijk” naar Harssensbos. De rivier de A stroomde westelijk langs Groningen naar Dorkwerd en verder in de rich-ting Harssensbos, om vlak ten zuiden daarvan door de Hunze opgenomen te worden. De gezamenlijke stroom liep verder onder de naam Hunze langs de voet van de Adorper wierde en door de Paddepoel naar Wierum. Hier maakte de Hunze een scherpe bocht naar het Noorden om verder langs Hek-kum en de Raken tot vlak langs Winsum te kronkelen, om daarna in Westwaartse richting bij Zoutkamp in zee uit te monden.

Daar door slibafzetting in de A in de 12de en 13de eeuw de scheepvaart ernstig werd belemmerd, kanaliseerde men ten Zuiden van Groningen de A (thans Hoornschediep) en verlegde men de rivier naar en door de Stad. De eerste haven van de stad, ter plaatse waar zich nu de Vismarkt bevindt, mondde in de A (Lage der A) uit via de tegenwoordige Schuitemakerstraat

waar enkele scheepswerven waren verrezen. De Westelijke A-arm om de Stad heen werd sindsdien niet meer gebruikt en slibde dicht. Via Hoge der A en Hoek van Ameland stroomde het water naar Kostverloren en Dorkwerd, om vandaar via de oude A-bedding even ten zuiden van Harsensbos in de Hunze opgenomen te worden.

In de droge perioden vloeide voor de scheepvaart vaak te weinig water via Hunze en A af. Daarom nam men de volgende maatregelen: vanaf Waterhuizen, waar zich een vloedkerende schutsluis in de Hunze bevond, werd een kanaal gegraven naar Groningen (Winschoterdiep), door welke het Hunzewater in de Stadsgracht bij de Steentilbrug werd geleid. Vanaf deze plaats werd een kanaal door de Stad gegraven (Kattendiep en Zuiderdiep) en werd bij het Lage der A aansluiting met de verlegde A verkregen. Een en ander verstevigde de positie van Groningen als markt- en handelscentrum zeer. Later werd in de A bij Dorkwerd een dam aangebracht en vandaar een nieuw kanaal gegraven naar Wierum waar weer aansluiting op de Hunze werd verkregen. Door deze maatregelen was het Hunzepand van Waterhuizen langs de Koningslaagte naar Wierum en het A-pand van Dorkwerd naar Harssensbos voor de scheepvaart buiten gebruik gesteld.

In Groningen werd de Noorderhaven gegraven, die via de Turfsingel aansluiting gaf op het Kattendiep. Door het bouwen van sluisen tussen de Boteringe- en Ebbingestraat (Spilsluisen) en bij de Vissersbrug in de A konden de eb- en vloedbewegingen zich niet verder landinwaarts dan tot deze sluisen uitstrekken. De naam „Lopende Diep” herinnert nog aan deze situatie. De benaming „Reitdiep” komt voor het eerst voor in 1551. Later werden nog weer grote bochten of raken van de Hunze afgesneden: het Garnwerder rak in 1629, waardoor een zeer bochtig Hunzegedeelte buiten gebruik werd gesteld. Ook deze raken zijn vrijwel volledig dichtgeslibd; het zgn. „Oude Diepje” is er van overgebleven. De houten sluis bij de boerderij van Weterings, (Prov.weg 14), die het boezemwater van de Zuidelijke Sauwerder tocht, de Drieborgster tocht en de Oude Ae via het Wetsingermaar door genoemde sluis in de Hunze loosde, kwam te vervallen. Daarom werd het Wetsingermaar verlengd tot „de Driesprong”, waar aansluiting op het Sauwerdermaar werd verkregen. Vanaf dit punt werd nu een nieuw kanaal met een grotere bodembreedte gegraven naar het eveneens nieuwgebouwde Wetsingerzijk (bij boerderij J.Horinga, Wetsingerweg 6) door welke het boezemwater nu op het nieuwgegraven Reitdiepkanaal kon afvloeien.

Het Adorperrak bij Heksum werd in 1661 afgesloten, nadat een nieuw kanaal langs Oostum was gegraven. De landerijen die in dit afgesloten rak liggen heten „De Wieken” en behoren sindsdien tot Ubbega. De raken zijn

overall nog duidelijk in het landschap herkenbaar. Hier en daar herinneren gedeelten van oude dijken langs de raken nog aan het verleden, waarin zij een getijderivier bekaadden. Langs het gekanaliseerde Reitdiep zijn de dijken nog bijna volledig intact. In 1874-1876 werd in het gekanaliseerde Reitdiep de Wetsingersluis gebouwd. In 1876 kwamen eveneens de zeesluisen bij Zoutkamp gereed, die toen de vloedkerende taak overnamen. De Wetsingersluis had een functie als scheiding tussen een hoger waterpeil ten Zuiden van de sluis en een lager peil in het kanaalvlak ten Noorden ervan. Toen in 1937 het van Starckenborghkanaal gereed kwam, werd bij Dorkwerd een nieuwe sluis in het Reitdiep in gebruik genomen, die de taak van de Wetsingersluis overnam. Het gehele Reitdiep ten Noorden van de Dorkwerdersluis kreeg het lagere peil. De Wetsingersluis was overbodig geworden en de sluisdeuren werden verwijderd. De laatste sluismeester was H.Ph. Rogaar, die in 1937 werd overgeplaatst naar de Dorkwerdersluis. De laatste brugwachter bij de Wetsingersluis was Pieier van der Beek. Hun woningen werden in 1947 afgebroken. De afbraak is gedeeltelijk benut voor de bouw van de woningen Tuinbouwstraat no.6 en 8 (Wed.G.Bierling en D.C.Burgler) wegens het toen heersend gebrek aan bouwmaterialen. Het Wetsingerzijk, waarvan de functie door de nieuwe ontwikkelingen op waterstaatkundig gebied sterk was verminderd, had na de komst van de Electra bijna geen betekenis meer. De laatste zijlwaarder was Willem Jongasma; zijn woning werd in 1930 afgebroken.

In 1876 was het Eemskanaal gereed gekomen. Het Reitdiep verloor daardoor zijn functie van hoofdscheepvaartverbinding van de stad Groningen met de zee. In 1936 passeerden nog ongeveer 5300 schepen de Wetsingersluis; in 1973 was dit tot ongeveer 200 schepen teruggelopen. Wel ontstond er na 1965 een toenemende recreatievaart. Op de maren, die voor 1930 voor de aan- en afvoer van landbouwprodukten en turf een rol van betekenis vervulden, kwam geen scheepvaart meer voor.

Het gebied Ubbega werd in het verleden herhaaldelijk door stormvloed getroffen. Vooral de beruchte Kerstvloed van 1717 zette het gebied grotendeels blank. Veel mensen en vee verdronken. De stad Groningen was een eiland in een grote zee. Allerlei gebouwen, o.a. de Universiteit, deden dienst als stalling voor vee. Ook nog in 1825 stonden volgens een bericht van burgemeester G.G.Zijk de mannen van Adorp en Sauwerd eensgezind schouder aan schouder op de dijken van het Reitdiep om de stormvloed te keren. Het gelukte hen echter niet: bij het dijkgat van Raang Luitjen Raangs (Heksum) ontstond een dijkdoorbraak, waardoor veel land met zout water overstroomde en grote schade werd aangericht. Om watersnoden te keren, mochten de dijken langs het Reitdiep tot 1968 (afsluiting

van de Lauwerszee) in het kader van de Deltawet niet worden afgegraven; ze deden dienst als zgn. derde waterkering. Deze functie is nu komen te vervallen. Tot in 1973 waren bij de Wetsingersluis de vloedbalken nog aanwezig om bij calamiteiten het Reitdiep te kunnen afsluiten; in dat jaar heeft men deze voorzieningen opgeruimd.

Daar de dijken in het landschappelijk bijzonder fraaie Reitdiepgebied een cultuurhistorische waarde hebben gekregen en daarnaast een toenemende recreatieve functie zullen krijgen, moet hun verdwijning worden voorkomen.

Ook de afwatering liet veel te wensen over: 's winters stonden de Meedens meestal geheel blank. Omstreeks 1850 was het in de winter soms mogelijk om per roeiboort van Bedum over de weilanden rechtstreeks naar Wetsinge te varen, waarbij de boot alleen over de Wolddijk en de Oude AEdijk getrokken behoefte te worden. Malaria kwam toen zelfs voor! Een enorme verbetering ontstond in 1920 door de stichting van het gemaal Electra, waardoor Hunsingo van veel wateroverlast werd bevrijd.

Na 1950 is in het boezemgebied van het Waterschap Hunsingo, waartoe bijna geheel Ubbega gerekend moet worden, de toestand geleidelijk weer wat slechter geworden. Dit werd veroorzaakt door een sterk verbeterde ontwatering in Noord-Drenthe, waardoor het water uit deze gebieden ons steeds sneller bereikte, waardoor de capaciteit van Electra en van zijn bergboezem onvoldoende waren geworden, vooral bij aanhoudende Noordwestelijke winden, waardoor het spuien via de Zoutkamper zeesluizen ernstig kon worden belemmerd. De Lauwerszeeindijking in 1968 bracht de definitieve oplossing voor de problemen met de te kleine bergboezem, terwijl de stichting van een nieuw gemaal aan de monding van het Hunsingokanaal vlak ten Noorden van Zoutkamp, het gemaal "Electra" bij Lammerburen ontlastte.

3. De bewoners van het gebied, het Bestuur.

Over de herkomst van de wierdebewoners, in Oost-Friesland reeds door Plinius beschreven, en door hem Chauken genoemd, is nog geen definitief oordeel gevormd. Volgens Prof. Waterbolk ligt hun oorsprong in Drenthe. Daar kwamen tussen 1000 en 500 voor Christus grote zandstormen voor, waardoor veel cultuurgrond verloren ging. De bevolking was daar reeds relatief dicht. Een deel der bevolking vestigde zich daarom op de gunstigste plekken van de kweldervlakte, ondermeer op de oeverwallen der getijde-

geulen, o.a. de Hunze en de Fivel. Kon men aanvankelijk zich op het maai-veld vestigen, later werd men door hogere vloedgedwongen zich op wierden te vestigen, zoals we onder 1 reeds zagen. Over de leefwijze der wierdebewoners is ons door talrijke vondsten uit de verschillende bewoningslagen der wierden vrij veel bekend. In musea kan men allerlei gebruiksvoorwerpen bezichtigen. Het contact met de Romeinen tekent zich duidelijk af, en ook de overgang naar het Christendom.

Het is vooral de te Wierum bij Dokkum geboren Evangelieprediker Ludger geweest, die omstreeks 800 het gebied kerstende. Ook moet worden genoemd de blinde zanger-dichter Bernlef uit Helwerd bij Rottum. Bijzonderheden uit het kersteningsproces van de wierdebewoners uit onze omgeving zijn niet bekend.

De tufsteen kerken van Sauwerd en Wetsinge stamden uit de oudste perioden van kerkbouw. De tufsteen was afkomstig uit het Brohldal bij Andernach aan de Rijn en werd tot plm. 1200 gebruikt.

In de 9e tot de 11de eeuw is het gebied herhaaldelijk zwaar geteisterd door de invallen van de Denen en de Noormannen. In 910 werd Walfridus, bisschop van Bedum, terwijl hij gekniel lag voor het altaar van de Bedumer kerk, koelbloedig door de Noormannen vermoord. Met hun Vikingschepen drongen ze ondermeer de Hunze binnen, waarbij volgens de overlevering de Koningslaagte een ontschepingsplaats moet zijn geweest van waaruit de rooftochten, o.a. naar de stad Groningen, begonnen.

De in die tijd opkomende beschaving werd verschillende malen weer grondig vernield. Vooral de Denentocht van 845 is voor onze streken en Friesland fataal geweest: honderden boeren werden doodgeslagen en hun boerderijen verbrand. Verschillende bewoonde wierden werden totaal platgebrand en raakten ontvolkt. Na het jaar 1000 namen de strooptochten in aantal en omvang af, o.m. doordat in het Noorden het Christendom een menselijker samenleving had doen ontstaan. Na twee eeuwen chaos en verwildering kreeg de totaal ontredderde bevolking de kans om tot een meer geordend leven terug te keren. De civiliserende invloeden, die tijdens het bewind van Karel de Grote reeds op gang waren gekomen, konden nu weer verder voortgang vinden. De dijkenbouw begint, evenals de aanleg van wegen, en het in cultuur brengen van de bodem. De kloosters hebben zich hierbij met name zeer verdienstelijk gemaakt hetgeen onder 1 reeds is vermeld. Ook het bestuur begint nu een meer vaste vorm te krijgen. De rechtspraak kwam in de Ommelanden te berusten bij de redgers. Dat waren bij toerbeurt allen, die een edele heerd, groot minstens 30 grazen land in één kerspel (= kerkdorp met bijbehorend gebied) moesten bezitten of zoveel goed, dat dit minstens 1000 Emders gulden waard was. Het redgerschap

duurde 1 jaar en ging met de zon om, zoals in de klauwboeken werd genoteerd. Hoewel de wetten eenvoudig waren, vereiste het rechtspreken een zekere kennis, en daar kon menige boer in die tijd niet aan voldoen. Hierdoor kreeg men de situatie, dat eenzelfde persoon, die daar wel aan kon voldoen, jaren achtereen redger bleef. Door koop, schenkingen enz. bestond de gelegenheid de heerden met de daaraan verbonden redgerrechten in handen te krijgen. Hiervan maakten de aanzienlijkste edele-heerbezitters gebruik om nog meer rechtsgebied te verwerven. Uit de edele heerden ontwikkelden zich geleidelijk jonkers, hovelingen of hoofdelingen, die zich als rijk geworden landadel geleidelijk opwerkten tot heer van een dorp. Hun boerderijen werden uitgebouwd tot borgen, die terwille van de veiligheid soms meer op burchten gingen gelijken. De dorpsbewoners kregen geleidelijk de positie van horigc. Dit nu was met name in Sauwerd het geval. Hier hadden de bewoners van de op de Sauwerder wierde gelegen Onstaborg grote macht en invloed gekregen.

4. De geschiedenis van de Sauwerder Onstaborgen.

In de 13e en de 14e eeuw hadden de Onsta's de borg geweldig versterkt. De muren der borg waren 12 voet dik, terwijl een dubbele gracht de borg omringde. Op de singel tussen beide grachten waren 5 verdedigingstorens gebouwd met muren ter dikte van 8 stenen. Het grondbezit der Onsta's was zeer uitgebreid. De Onsta's waren gaan behoren tot de machtigste hoofdelingen van de Ommelanden.

De naam Onsta komt volgens het Nobiliarium Groningana van Wilhelm Coenders van Helpman het eerst voor in 1248, toen er een Meinoldus Onsta sneuvelde bij de belegering van Aken. Na Folckmarus en Eilco werd in 1381 een Hidde Onsta genoemd, die zich ook Hidde Ubbegaliel noemen. In de 14e eeuw was de landadel verdeeld geraakt in twee partijen: de Schieringers en de Vetkopers. De Schieringers waren de met minder aardse goederen bedeelde en met minder macht beklede Ommelander hoofdelingen, waarbij de stad Groningen zich aansloot.

De Vetkopers waren de rijkste en machtigste grondeigenaren. Tot de invloedrijkste Vetkopers behoorden de Onsta's van Sauwerd, de Gockinga's van Zuidbroek en de Cirksena's van Greetsiel in Oost-Friesland (W.Dld.). Het jaar 1398, het sterfjaar van Onno Onsta, werd van grote betekenis. In dat jaar meende Hertog Albrecht van Beijeren, graaf van Holland en Zeeland, rechten te kunnen doen gelden op Friesland en veroverde deze land-

streek grotendeels met behulp van de Friese Vetkopers. Hierdoor geïnspireerd besloten de Ommelander Vetkopers de gebieden Hunsingo, Fivelingo en het Oldambt eveneens in leen over te dragen aan Hertog Albrecht, waartoe zij in 1398 op de Onstaborg te Sauwerd bijeenkwamen om de plannen te bespreken. Voor de overdracht van Hunsingo werden aangewezene Aylcko Onsta die zich ook Aylcko Ferhildema noemde, omdat hij de borg Verhildersum te Leens ook bezat, en Reyner van Harssens, bewoner van de borg aldaar. Op 11 september 1398 werd de overdracht getekend en beloofde men de hertog zijn best te zullen doen om hem in de stad Groningen als heer te doen huldigen en hem in geval van oorlog te steunen. (Een fotocopie van de oorkonde van deze overdracht wordt op het gemeentehuis in Sauwerd bewaard). Deze handelwijze werd de Vetkopers noodlottig: hun daad riep het ongenoegen van de Schieringers en van de stad Groningen op.

De verovering van Friesland ten behoeve van de hertog liep eindelijk teniet. De Ommelander Schieringers en de stad Groningen zagen nu hun kans schoon: in 1400 trokken de Groningers naar Sauwerd en belegerden de Onstaborg. Het beleg is zeer langdurig geweest en volgens sommige bronnen zouden de borgbewoners door de honger gedwongen zich hebben moeten overgeven. In het Nobiliarium van Wilhelm Coenders van Helpman echter wordt een andere lezing gegeven. Coenders beschrijft de sterkte van de Onstaborg en zegt, dat de belegeraars weinig konden uitrichten. Door het graven van een kanaaltje vanaf de Hunze (bij de Driesprong), door Coenders Onstemans borggrachten genoemd, gelukte het de Groningers met hun schepen in de borggracht te komen, waarna ze met hun donderbussen de 12 voet dikke muren hol konden maken. Na zeer langdurige arbeid en met veel moeite gelukte het de borg te nemen, zegt Coenders. De borg werd verwoest, en de borgheer Aepko Onsta, zoon van Onno en diens opvolger, werd met zijn soldaten gevankelijk naar Groningen overgebracht. Eenzelfde lot onderging Verhildersum en zijn heer Aylcko, de tweede zoon van Onno benevens Reyner van Harssens.

Ook de borgen der Vetkopers in Favelingo en in 't Oldambt werden verwoest en de borgheren in Groningen gevangen gezet in de Boteringepoort. Aepko en Aylcko Onsta en Reyner van Harssens verbleven hier 7 jaren, totdat ze door bemiddeling van Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht, krachtens een vredesverdrag van 1405 werden vrijgelaten. De schade, hun berokkend, door de borg te verwoesten, werd door de Schieringers en de Stad niet vergoed, terwijl de renten van de Onstabezittingen gedurende de gevangenschap in handen bleven van de Groningers. Zelfs moest er

nog geld worden betaald voor kost en onderdak tijdens het gevangenschap, aldus een klacht van Aepko Onsta, die hierdoor aanzienlijk was verarmd. Doch later keerden de kansen weer: in 1413 maakten de Schieringers zich van de stad Groningen meester onder leiding van Jarges Coppen. Deze doodde burgemeester Jan Rengers en werd zelf burgemeester. Hij bestreed de Vetkopers in de Ommelanden fel, zette de Ommelanden in vuur en vlam en vernielde de sluizen van Reiderland, door deze in brand te steken, waardoor mede de Dollard ontstond. In 1415 werd hij echter bij Farmsum totaal verslagen, en in hetzelfde jaar veroverden de Vetkopers Groningen. Zo kregen de Vetkopers het heft weer in handen, en konden de Onsta's beginnen aan de herbouw van de borg in bescheidener vorm. Abel Onsta, een zoon van Hidde Onsta van Verhildersum, huwde met Hille Jarges en kwam omstreeks 1425 de Onstaborg bewonen. In 1483 overleed hij en werd bijgezet in de grafkelder in het koor van de Sauwerder kerk. Een fraaie, rijk gebeeldhouwde zandstenen zerk, waarop zijn naam en familiewapens voorkomen, wordt bewaard in het Groninger Museum.

Later in de 15e eeuw laaide de strijd tussen de Schieringers en de Vetkopers voortdurend weer op, doch nu werd deze in wezen niet anders dan een strijd om de macht tussen de Ommelanden en de stad Groningen. Groningen heeft in deze eeuw zijn handelsbetrekkingen met de omliggende gewesten zeer verstevigd en kon dwingend optreden door middel van het stapelrecht. Naar, over of van de stad was de leus. Met alle oorbare en soms minder oorbare methoden was de stad er op uit om zijn economische positie te verstevigen.

In 1498 en volgende jaren stonden Groningen en Friesland weer in het teken van een felle strijd. Was het een eeuw geleden Albracht van Beieren, nu was het Albracht van Saksen, die aanspraken op deze gebieden maakte. Hij was door Keizer Maximiliaan aangesteld als Heer over deze gebieden. De Vetkopers waren hem gunstig gezind. Toen Albracht met een leger naar Groningen kwam om stad en Ommeland in bezit te nemen, sloten de Vetkopers zich bij hem aan. Dit kwam de Vetkoper-hoofdelingen opnieuw duur te staan: in 1499 stuurde de stad Groningen een leger onder bevel van Ulrich von Dornum naar Sauwerd en veroverde de Onstaborg en vernielde de borg opnieuw. Aylcko Onsta vluchtte naar het buitenland. Daarna trok het Groninger leger verder de Ommelanden in om Verhildersum en andere Vetkoperborgen een zelfde lot te doen ondergaan. In 1500 landden echter 3500 mannen van hertog Albrecht, gesteund door graaf Edzard van Oost-Friesland, bij Warffumerzijl (Warffum lag toen aan zee), waar ze met de Groningers in gevecht kwamen. De Groningers werden toen verslagen en trokken terug naar de stad. Hertog Albrecht nam een groot deel van Hunsingo in bezit, waar zijn troepen in erge mate roofden, plunderden en

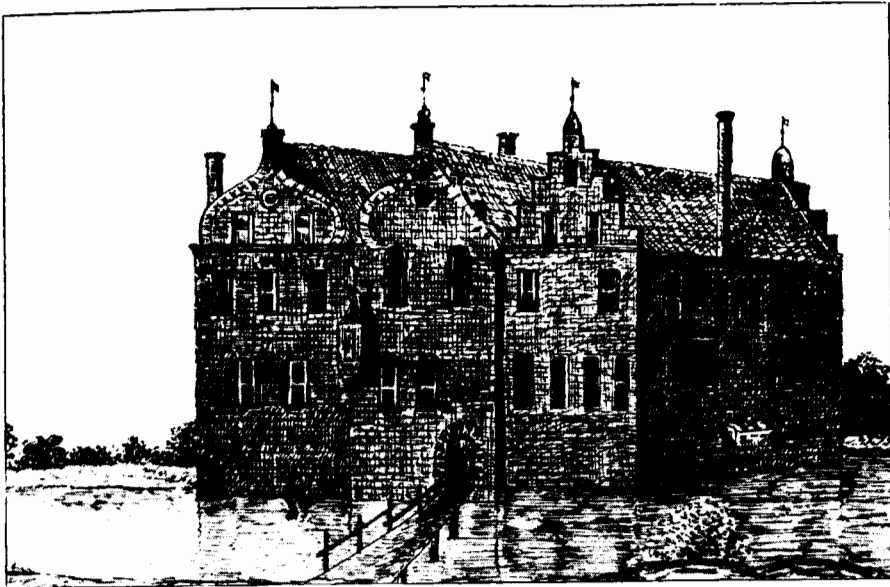
moordden. De bewoners van het Westerkwartier wilden Albrecht de overtocht over de Hunze beletten en betrokken daartoe stellingen bij Aduarderzijl, Garnwerd en Oostum. Ze werden echter door het leger van Albrecht verjaagd, waarna ook het Westerkwartier in bezit werd genomen. Daarna ging hertog Albrecht Groningen belegeren en nam zijn hoofdkwartier in het klooster Selwerd.

Tijdens zijn verblijf te Selwerd werd hij door verscheidene Ommelander Hoofdelingen, o.a. door Aylcko Onsta, zoon van Abel, als heer gehuldigd. Door bemiddeling van de bisschop van Utrecht werd er echter vrede gesloten tussen Albrecht en de stad Groningen en zo het beleg beëindigd. Albrecht ging met zijn leger naar Appingedam en daarna met graaf Edzard naar Emden, waar hij overleed.

Zijn zoon, hertog Hendrik van Saksen, bouwde een sterke stelling bij Aduarderzijl en stroopte met zijn troepen de gehele Ommelanden af. Zijn broer, Georgh Schenk van Tautenburg ging in 1505 samen met graaf Edzard Groningen belegeren, welke stad zich in 1506 overgaf. Graaf Edzard liet zich daarop huldigen in de Sint Walburgkerk als Heer van Stad en Ommelanden. Dit was echter niet naar de zin van hertog Georgh, die zich bij de keizer ging beklagen. Deze zond daarop een groot leger naar Groningeland om graaf Edzard af te straffen.

Tijdens deze oorlog tussen graaf Edzard en hertog Georgh neemt de Stad het heft weer in eigen hand. In 1514 doen de Groningers een uitval naar Winsum om de Saksen daar te verjagen. Op de terugtocht verwoestten de Groningers nog eens de Sauwerder Onstaborg, die nog maar pas van de vorige verwoesting in 1499 was hersteld. De borg moest nu voor de derde maal bewoonbaar gemaakt worden. De Onsta's raakten nu verarmd. In een brief van 1518 aan graaf Edzard van Oost-Friesland beklagt Aylcko Onsta zich over alles wat hem is overkomen en geeft hij een opsomming van de geleden schade: totaal 13.400 goudguldens! Dit waardevolle stuk geeft een goed beeld van de grootte van de borg met bijbehorende gebouwen. Op een oude afbeelding van de borg uit die tijd is duidelijk te zien, dat de herstelwerkzaamheden in opeenvolgende perioden hebben plaatsgehad, naar de bouwstijl van de betreffende periode.

Aylcko Onsta, die gehuwd was met Oede Rengers, overleed in 1521. Tijdens de periode van zijn zoon Abel Onsta, gehuwd met Anna Tamminga, herstelde zich de financiële positie der Onsta's weer enigermate. Hij overleed in 1558. Zijn broer Hidde, die op Verhildersum terecht was gekomen, en redger van Leens was, werd nu eigenaar van de Onstaborg. Deze overleed in 1563, waarna zijn zoon Aylcko de nieuwe borgeigenaar werd. Aylcko stond, evenals zijn vader, als student ingeschreven aan de Universiteit van Keulen. In zijn periode steeg het aanzien der Onsta's weer. In 1570 echter vermoordde hij koelbloedig, zonder een duidelijke aanleiding, pas-

Een oude afbeelding van de Sauwerder Onstaborg, vermoedelijk uit de 16e eeuw.

toor Regnerus Papinck van Bedum. De aanleiding, toedracht en omstandigheden, de woordwisseling vooraf en de gevolgen van deze moord, zijn uitvoerig op schrift gesteld in de Groninger Almanak van 1927. Aylcko Onsta werd daarom gevangen genomen en naar Brussel overgebracht, waar Alva zetelde. Later werd hij weer naar Groningen overgebracht en gevangen gezet op de Oosterpoort. Omstreeks 1575 is hij overleden, zonder kinderen na te laten.

De borg werd nu geruime tijd niet meer bewoond en begon ernstig in verval te geraken. Iets voor 1600 besloten de erfgenamen tot afbraak van het oude gebouw. Inmiddels was in 1540 op de noordelijke Wetsinger wierde een nieuwe borg verrezen: Nieuw-Onsta. Over deze borg later. Omstreeks 1575 werd deze borg bewoond door Aepko Onsta en Gela van Ewsum. Hun dochter Oede Onsta huwde met Casper van der Wenghe. Deze liet op de fundamenten van de in 1600 afgebroken Sauwerder Onstaborg een nieuwe borg verrijzen. Uit hun huwelijk werd een zoon geboren genaamd Boyocko. Deze Boyocko van der Wenghe ging in 1636 met zijn vrouw Barbara Cappel de Sauwerder Onstaborg bewonen. Hij ging in het Staatse leger van stadhouder Frederik Hendrik en bereikte de rang van overste der ruitery. In 1640 stierf hij bij Hulst tengevolge van opgelopen verwondingen in de strijd tegen de Spanjaarden.

De erfgenamen van Boyocko verkochten de borg aan Bernard Coenders van Helpman, die haar in 1658 overdeed aan een kapitein uit Amsterdam,

genaamd Hendrik Ruse. Hij was ingenieur en werd vestingbouwkundige in dienst van de koning van Denemarken. Op grond van zijn prestaties ontving hij de titel Vrijheer van Rusenstein. Tevoren had hij in dienst van hertog van Weimar en later bij de hertog van Brunswijk, voor wie hij vesting Harburg versterkte, zijn kundigheid reeds bewezen. Deze Vrijheer of Baron van Rusenstein overleed in 1679. In 1794 werd zijn grafkelder in de Sauwerder kerk geopend en vond men op de kist zilveren en tinnen platen waarop zijn wapen voorkwam en al zijn hoge Deens waardigheden en de titel: Heer van Sauwerd. Bij afbraak van de Sauwerder kerk in 1840, waarover later, vond men een glas met daarop ongeveer dezelfde inscripties. Zijn weduwe schijnt niet altijd op de borg te hebben gewoond. Zo wordt in 1704 de overste Gregorius Daan als heer van Sauwerd genoemd. In 1714 verkocht een zekere Owen Juell, ook zich noemend Baron van Rusenstein, de borg te Sauwerd aan de raadsheer van Groningen Dr. J.K. Keiser. Zijn weduwe verkocht de borg in 1765 aan A.M. Tjarda van Starkenborgh, geboren Clant, die toen ook eigenares was van de Wetsinger borg. Zij liet in hetzelfde jaar de borg slopen. Daarmede was een einde gekomen aan een vestiging, die bijna zes eeuwen langs het dorpsbeeld en de dorpsamenleving van Sauwerd volkomen heeft beheerst. Het borgterrein met gracht werd verkocht, en op de zuidoostelijke hoek van de puinheuvel werd een klein huisje gebouwd, waarschijnlijk van borgresten, waarvan omstreeks 1850 Alle Michiels van der Veen de eigenaar-bewoner was. In 1877 werd dit huisje weer gesloopt.

De puinheuvel heet „'t Olde Hof". Bij het opschonen van de sloot om de puinheuvel, resten van de vroegere slotgracht, werd in 1973 een zware brok natuursteen met versieringen en inscripties gevonden, welke werd geïdentificeerd als de topsteen uit het poortgebouw van de Onstaborg. Het schathuis van de Onstaborg bleef nog vele jaren bewoond, o.a. door de wedman (deurwaarder van de redger) Sikke Hindriks en zijn vrouw Grietje Cornelis. Op de plaats van het schathuis werd later een klein boerderijtje gebouwd, dat ook de naam „Schathoes" kreeg. (woning van fam.de Boer, Burchtweg 13).

5. De geschiedenis der Wetsinger Onstaborgen.

In 1516 werd op de Sauwerder Onstaborg als zoon van Abel Onsta en Anna Tamminga, afkomstig van de Tammingaborg te Winsum, Aepcko Onsta geboren. Hij huwde op jeugdige leeftijd met de rijke Gela van Ewsum. Zij verkozen niet de door het vele oorlogsgeweld zwaar beschadigde en in weinig florissante toestand verkerende Sauwerder borg tot hun woonplaats, doch lieten op de top van de hoge noordelijke Wetsinger wierde een nieuwe borg bouwen, die zij Nieuw-Onsta noemden. In 1555 was hij de Ommelander afgevaardigde bij de troonsafstand van Karel V te Brussel. Hij overleed in 1564 te Emden en werd in het koor der Wetsinger kerk begraven. Zijn weduwe Gela van Ewsum vluchtte in 1569 voor de Spanjaarden naar Emden, waar zij overleed. Hun zoon Aylcko Onsta voerde de titel „hoofdeling van Wetsinge, Sauwerd en Verhildersum”.

Een broer van Abel Onsta, die begin 1500 bewoner was van de Sauwerder Onstaborg, was Pieter Onsta. In 1533 wordt deze Pieter Onsta in een akte genoemd als de eigenaar-bewoner van de boerderij Schelligheheert (= scheve heerd) te Wetsinge. In 1586 bij de verdeling van de nalatenschap van Gela van Ewsum, weduwe van Aepcko Onsta, bewoners van Nieuw-Onsta worden als behorende tot het Onstabezit ondermeer genoemd de heerden Valkum (Gebr. Stavenga, Winsumerweg 5, Winsum) en twee heerden te Arnwerd (Arwerd ten oosten van Sauwerd) en eveneens Schelligheheert te Wetsinge. Schelligheheert is vrij zeker de boerderij Provincialeweg 1, Wetsinge (eig. J.G. Bakker), een zeer oud uit kloostersteen opgetrokken steenhuis op een wierde met een brede gracht om het erf. In 1914 werd van dit steenhuis de zeer bouwvallige schuur door een nieuwe dubbele schuur vervangen. In 1950 werd een nieuwe halfsteensmuur om de kloostersteenvuren van het voorhuis getrokken. Door veelvuldige verbouwingen is het oorspronkelijke karakter, dat in 1890 nog vrij gaaf aanwezig was zowel intern als uitwendig gaandeweg sterk aangetast.

Aylcko Onsta, zoon van Aepcko en Gela van Ewsum, trouwde in 1575 met Hyme von Inn- und Kniphausen, afkomstig van de prachtige, nu nog bestaande Lütetsburg bij Norden (Oost-Friesland). Zijn schoonmoeder was Eva van Rennenbergh, een zuster van de graaf van Rennenbergh, na de Pacificatie van Gent in 1576 stadhouder van Groningen, Friesland, Drenthe en Overijsel. Deze liep in 1580 naar de Spanjaarden over, waardoor grote gebieden, waaronder de stad Groningen weer in Spaanse handen kwamen. Dat Groningen Rennenbergh volgde, was ook vooral, om sterker tegenover de Ommelanden te staan. Aylcko Onsta had de zijde van de opstand tegen het Spaanse bewind gekozen en vocht als ritmeester in het Geuzenleger

onder Wigbold van Ewsum en Barthold Entens Jr. In 1580 namen zij Winsum in. Vanuit in de haast opgeworpen schansen te Winsum, Warffum en vanuit de vesting te Aduarderzijl beheersten zij de Ommelanden. Rennenbergh had in Groningen honderden Staatsgezinde burgers gevangen laten nemen, waardoor deze stad een krachtig bolwerk van de Spanjaarden was geworden. Een poging om de stad te heroveren door de troepen van Barthold Entens, gesteund door Willem Lodewijk, stadhouder van Friesland, mislukte. Tijdens een uitval van de Groningers sneuvelde Barthold Entens. Toen Verdugo met een nieuw contingent Spaanse troepen op weg was naar het Noorden trok het Geuzenleger hem tegemoet, doch in een veldslag bij Hardenberg versloeg Verdugo dit leger. Het beleg van Groningen werd opgeheven. Het Staatse leger trok zich nu terug op Winsum.

Er brak nu een vreselijke tijd aan voor de bevolking van de Ommelanden, en wel met name voor Sauwerd, dat in een niemandsland kwam te liggen. Met wisselend succes werd er gevochten, en nu werd men eens door de ene, dan weer door de andere partij beroofd en geplunderd. Op 15 januari 1581 probeerden de Groningers het Staatse leger van Wigbold van Ewsum te Winsum te verslaan, doch de Groningers werden afgeslagen. Op 6 maart volgde een nieuwe aanval van de Groningers. Sauwerd en Wetsinge kregen ze in bezit, doch voor Winsum werden ze weer verdreven.

De Spanjaarden probeerden daarna vanuit het klooster te Aduard, waarin ze gelegerd waren, Winsum van de zee en dus van de toevoer af te snijden door bij Ezinge een schans aan het Reitdiep op te werpen. Wigbold van Ewsum verdreef hen echter en sloeg het beleg voor het klooster van Aduard. Bij een tegenaanval werd hij echter verjaagd, waarna de Spanjaarden er in slaagden Schaphalsterzijl te veroveren. Op 6 juni 1581 werd de vesting te Aduarderzijl door de Spanjaarden bestormd en, alhoewel heldhaftig verdedigd, na de derde stormaanval veroverd. De gehele bezetting onder commando van Schelto Jarges werd doodgeslagen.

Op de 8ste juni verscheen een groot Spaans leger met grof geschut voor Winsum. Onder voorwaarde van vrije aftocht gaf Wigbold van Ewsum Winsum, waar weinig proviand en munitie aanwezig was, over aan de Spanjaarden. De Groningers, zeer verontwaardigd, dat de Spanjaarden zo'n belangrijke vijand hadden laten lopen, trokken daarop naar Winsum en verwoestten de plaats geheel. Op het bericht van de nederlaag van de Staatse troepen stuurden de Staten-Generaal nieuwe troepen naar het noorden, die er in slaagden samen met Sonoy en Wigbold van Ewsum Rennenbergh bij Grijpskerk een verpletterende nederlaag toe te brengen. Tot de stad achtervolgden ze de Spanjaarden, en veroverden de kloosters van Aduard en Selwerd, waarin ze zich gingen legeren. Voor de onderlinge verbindin-

gen werd een schipbrug over het Reitdiep gemaakt. Vanuit deze kloosters werden door de Staatse troepen vele strooptochten over de Ommelanden gehouden, waarbij naar hartelust geroofd en geplunderd werd. Het bleef een uiterst bange tijd voor de bewoners van de Ommelanden, totdat Maurits eindelijk met een sterk leger naar het Noorden kwam en met Willem Lodewijk samen eerst vele schansen in de Ommelanden bezette en daarna Groningen belegerde. Na een beleg van 2 maanden gaf de stad op 22 juli 1594 zich over. Daarmede was een einde gekomen aan de Spaanse overheersing in het Noorden van Nederland. Het was tevens een volkomen overwinning van de Ommelanden op de Stad. Toch werd bij de Reduktie van Stad en Ommelanden in de Unie van Utrecht in 1594 aan geen van de verlangens van de Ommelanden voldaan.

Toen de kruitdamp was opgetrokken kon de balans van de langdurige strijd worden opgemaakt. Het bleek, dat het in onze omgeving er droevig bijstond: het beroemde Cistercienserklooster te Aduard, het Predikherenklooster te Winsum en het nonnenklooster te Selwerd waren in vlammen opgegaan. Op het Rijksarchief te Groningen liggen vele requesten van ingezetenen van Adorp, Sauwerd en Wetsinge en vele andere Ommelander dorpen, waarin ze hun nood klagen en om verlichting van schatting (belasting) vragen omdat ze door soldaten totaal uitgeplunderd zijn, hun huizen verbrand, hun vee gestolen, het land woest en leeg.

Over het lot der Onstaborgen is weinig definitiefs bekend, maar blijkbaar zijn ze er ook niet zonder kleerscheuren afgekomen, want omstreeks 1600 wordt de Sauwerder borg afgebroken en wordt een nieuwe kleinere borg gebouwd. Aylcko Onsta had na het verraad van Rennenberg de zijde van de Staatsgezinden gekozen, waarom hij moest vluchten naar Oost-Friesland. Zijn bezittingen waren, zolang de Spaansgezinden de macht in Sauwerd en Wetsinge hadden, door hen geconfisqueerd. In 1594 verscheen Aylcko Onsta weer ten tonele bij de inname van Groningen; hij diende toen als ritmeester in het leger van Maurits. Hij overleed in 1600. Een zuster van Aylcko, Abele was gehuwd met Albert Tjarda van Starckenborgh. Zij werden de volgende bewoners van de Nieuw-Onsta-borg te Wetsinge. Daarna volgde Caspar van der Wenghe, een krijgsman in het Staatse leger, die gehuwd was met Oede Onsta, een dochter van Aepko. Deze werd opgevolgd door zijn zoon Boyocko van der Wenghe, ook een officier. In 1640 sneuvelde hij onder Hendrik Casimir bij Hulst in de strijd tegen de Spanjaarden. Hij werd bijgezet in de Wetsinger kerk. Zijn grafsteen, de krijgsman in vol ornaat voorstellend, is na de afbraak der kerk overgebracht naar het Museum van Oudheden te Groningen. Daarna werd zijn zoon, de ritmeester Philip Sigismund van der Wenghe, gehuwd met Gesina Tjarda van

Starckenborgh, de eigenaar. In 1695 werd de borg verkocht aan Lambert Tjarda van Starckenborgh. Hij was gehuwd met Allegonda Maria Clant, afkomstig van de Hanckemaborg te Zuidhorn. Hun dochter Margaretha Bouwina, die in 1720 huwde met Egbert Rengers van Farmsum droeg de borg over aan de heer A. de Graaff uit Amsterdam. Een zekere Johannes Beking, rechter in de jurisdictie van Wetsinge en Sauwerd was sinds 1789 de eigenaar-bewoner. In 1800 verkocht hij het in verval verkerende huis, dat een eeuw geleden bij een restauratie reeds aanzienlijk was verkleind, met schathuis en 55 grazen land, waarna geleidelijk de afbraak der gebouwen plaats vond. In 1810 was alles verdwenen. Een fraai kabinetorgel uit deze borg heeft na veel omzwervingen jarenlang in Appingedam gestaan, doch werd omstreeks 1960 verkocht aan een Amerikaan, die het meenam naar Californië.

Door de afgraving van de Noordelijke hoge Wetsinger wierde is zelfs de standplaats van Nieuw-Onsta verloren gegaan. De Oudeweg was ongeveer de Oostelijke begrenzing van het borgterrein; het schathuis bevond zich op de plaats waar thans G. Bakker woont (Oudeweg 2).

De Winsumerstraatweg omstreeks 1925

6. De geschiedenis der Kerken.

Na de kerstening der wierdebewoners, reeds beschreven onder 3, werden te Sauwerd en Wetsinge tufstenen kerken gesticht, welke stamden uit de oudste perioden van kerkbouw. De kerken behoorden tot het bisdom Munster. Over het kerkelijk leven te Sauwerd in de voor-reformatorische tijd is weinig archiefstudie gemaakt. Het algemene beeld: een stille vroomheid, vooral in de kloosters beleefd, doch in latere eeuwen een voortschrijdende verwereldlijking en misstanden, vooral bij de geestelijkheid, zal ook hier wel zijn gevonden. De kerk, maar vooral ook de kloosters hadden een grote invloed. Het Nonnenklooster te Selwerd, het Dominicanerklooster te Winsum en het Cistercienser St. Bernhardklooster te Aduard bezaten in onze omgeving uitgebreide landerijen. Een goed beeld van het kloosterleven uit de 12de en 13de eeuw geven de bewaard gebleven kronieken van de abten Emo en Menko van het klooster Bloemhof te Wittewierum. Voor de ontwikkeling van de waterstaatkundige toestand zijn de kloosters, zoals onder 1 reeds is beschreven, van zeer grote betekenis geweest.

Er kwam nogal wat bijgeloof voor. In 1547 werd te Sauwerd nog een heks op een brandstapel verbrand. In datzelfde jaar werd op last van Aepcko Onsta, die toen op Verhildersum woonde, een metselaar uit Leens, verdacht van tovenarij, op de Zuurdijkster uiterdijk verbrand.

De pastorie van de Sauwerder kerk stond ter hoogte van de Oude Kerkstraat 11 (F.Douma), de kerk op het kerkhof aan het Hoogpad. Ten behoeve van de vastendagen hadden veel pastorieën een visvijver; zo ook de Sauwerder pastorie. Het was een stuk van de tweede slotgracht van de Onstaborg, dat achter de huizen van de Oude Kerkstraat langs liep en de naam droeg van Viskenij. (IJ = Ee = Aa = water). Het Viskenij, dat 50 jaar geleden nog tamelijk breed was, is nu nagenoeg verdwenen.

Behalve de kerken te Sauwerd, Wetsinge en Adorp stond er eveneens een kerk te Harssens, door de borgheer als kapel gesticht. Deze werd later tot kerk verheven. Het was een zeer fraai kerkje met marmeren vloeren. Toen de borg van Harssens in 1732 werd afgebroken had ook de kerk weinig zin meer en werd in 1785 afgebroken. De bezittingen gingen naar de kerk van Adorp; de luidklok, in 1618 te Deventer gegoten, vond een plaats in de Adorper toren. Het kerkje te Wierum werd in 1818 afgebroken; de kerkelijke gemeente ging over naar Dorkwerd, doch het kerkhof is tot heden in gebruik gebleven.

Het dorpje Wierum lag ten Westen van de Hunze en behoorde derhalve niet tot Ubbega. Het behoorde vroeger onder Aduard. Na het graven van het Reitdieppand tussen Dorkwerd en Wierum werd de grens van Ubbega tot

dit nieuwe kanaalpand verlegd, waardoor Wierum en de Paddepoel tot Ubbega gingen behoren. Te Adorp stond een kerk met een losse toren. De toren was een verdedigingstoren. In 1667 werd de oude kerk afgebroken en werd een nieuwe zaalkerk gebouwd. De oude toren heeft nog vele jaren dienst gedaan. Later werd deze afgebroken en op de kerk een torentje gebouwd. De kerk met toren en luidklok vallen thans onder de Monumentenzorg. Tenslotte moet Heksum nog worden genoemd. Hier bevond zich volgens sommigen een haven aan het Adorperrak aan het einde van de tegenwoordige Hekkumerweg. De abten van de kloosters van Aduard, Winsum en Wittewierum kwamen hier dikwijls bijeen voor besprekingen. Er verrezen gebouwen, waaronder ook een kapelletje met klok, op het terrein Hekkumerweg 4 (G.Kruizenga). De Hekkumer kapelklok regelde de schafttijden voor de verre omtrek, ook voor Adorp.

Van de overige Ubbegaer kerkdorpen valt tenslotte nog te vermelden, dat de kerk van Westerdijkshorn werd gesloopt in 1801, die van Bellingweer in 1823 nadat daar in 1820 ook reeds de borg Tamminga was gesloopt. In 1840 ging de kerk van Onderwierum er aan. Een afbeelding hiervan bevindt zich in Ubbegaheem. Datzelfde jaar 1840 zou ook voor de prachtige kerken van Wetsinge en Sauwerd fataal worden: de sloopwoede van die tijd bleef ook deze kerken niet bespaard. Hierover later meer.

In de geschiedenis der kerken is de kerkhervorming van allesbeheersende betekenis geweest. Alhoewel de tweede helft der 16e eeuw zeer roerig was door de oorlog tussen de Spanjaarden en de Staatse troepen, en ook het kerkelijk leven sterke wijzigingen onderging, is 1594 het jaar van de definitieve reformatie der Sauwerder en Wetsinger kerk geworden. In dat jaar veroverde Maurits Groningen, dat in 1579 reeds tot de Unie van Utrecht was toegetreden, doch in 1580 door het verraad van Rennenbergh weer in Spaanse handen was geraakt. De kerkhervorming was daarmee weer de kop ingedrukt, vele Hervormden moesten toen vluchten naar Emden, een wijkplaats voor de Calvinisten. De Onstaborgbewoners, die vele eeuwen aan het geestelijk denken der Sauwerder bevolking richting hebben gegeven, vochten, zoals we reeds zagen, in de gelederen der Staatsgezinde troepen. Vooral in de jaren 1580-1594 was onze omgeving het toneel van vele gevechten tussen de Staatsgezinden troepen in de Ommelanden en de Spaansgezinden in Groningen. De overwinning van de Staatsgezinde troepen op de Spaansgezinden en de Reduktie van Groningen in de Unie van Utrecht betekende het definitieve einde van het Rooms-Katholicisme in ons gebied. Omdat de Onsta's gangmakers in de kerkreformatie waren, werd de bevolking volledig gereformeerd. Reeds in 1595 kreeg Sauwerd de eerste predikant: Ds. Bokelman.

Een groot probleem vormde de opleidingsmogelijkheid van de dominees;

de grote behoefte hieraan werd de oorzaak van de stichting van de Groninger Universiteit in 1614 door de uit Greetsiel (Oost-Friesland) afkomstige Ubbo Emmius.

In 1609 werd een klok in de losstaande toren bij de Sauwerder kerk geplaatst, geschonken door Oede Onsta en haar echtgenoot Casper van der Wenghe. Het opschrift der klok luidt:

„Caspar von der Wingha, hovelink tot Sauerdt undt Oldersum
Uda Unsta genamt von der Wingha tot Sauerdt undt Oldersum
Rolof Pauli ende broerke Jansz. kv (kerkvoogden)
Gregorius GM I (= gemaakt in) 1609”.

Deze klok is na de afbraak der kerk in 1840 opnieuw geplaatst in de toen nieuwgebouwde Hervormde Kerk aan de Molenstreek (Valgeweg 12). In 1943 werd de klok door de Duitsers geroofd om deze om te smelten tot oorlogsmateriaal, maar zover is het niet gekomen; na de bevrijding werd de klok in Duitsland teruggevonden en weer te Wetsinge in de kerktoren gehangen om bij vreugde en rouw haar klanken te doen horen en de mensen op te roepen tot de zondagse eredienst. De eerste Wetsinger predikant was Ds. Bernardus Danielis, die er stond van 1600 tot 1602. Het was daarna zowel in Sauwerd als in Wetsinge een komen en gaan van predikanten. In 1735 overleed te Wetsinge Ds. Johannes Basuin. Er werd toen besloten geen predikant weer te beroepen doch te combineren met Sauwerd. Daar was toen Petrus de Jager predikant. De Sauwerder pastorie aan de Oude Kerkstraat (no.11, F.Douma) werd kort daarna afgebroken, zodat de Wetsinger pastorie (thans smederij J. Koers) de woonplaats werd van de in 1739 uit Oldenzijl beroepen Ds. Alexander Sluiter tot predikant van de gecombineerde gemeenten van Wetsinge en Sauwerd.

Het collatierecht, dit is het recht om predikanten, onderwijzers en kosters te mogen benemen, berustte bij de bewoners van de Onstaborgen. Hun invloed op de gang van zaken in de kerken was dus zeer groot. In 1798, met de Franse revolutie, werd dit recht afgeschaft, maar Koning Willem I herstelde het recht in 1815. Later kwam het collatierecht echter in handen van de kerkvoogden en was de kerk baas in eigen huis.

Begin 19e eeuw gingen zowel de kerk te Sauwerd als die te Wetsinge in een bouwvallige staat verkeren. Volgens de overlevering moest men omstreeks 1835 in de Wetsinger kerk bij regenachtig weer een parapluie op hebben. Geld om de kerken te restaureren was er niet; vooral in Sauwerd was de armoede zeer groot. In 1822 riep burgemeester G.G. Zijl een aantal Sauwerder notabelen bijeen, om een plan te bespreken om de kerk af te breken en met Wetsinge te fuseren. Er was toen nog geen meerderheid voor te vinden. In 1839 was de tijd er echter rijp voor en volgde het rampzalige besluit tot afbraak van de beide prachtige tufstenen kerken van Sauwerd en

Wetsinge, dat in 1840 werd uitgevoerd. Een rijk gebeeldhouwde grafzerk voor Abel Onsta uit 1483 uit de Sauwerder kerk, drie fraai gebeeldhouwde zerken voor Aepcko Onsta en zijn vrouw Gela van Ewsum uit 1574, van Aepcko van Starkenborgh uit 1595, van Boyocko van der Wenghe uit 1640, allen afkomstig uit de Wetsinger kerk, werden overgebracht naar het Groninger Museum van Oudheden. Naar dit Museum werd eveneens overgebracht een fraai gesneden opzetstuk van een herenbank (2e helft 17e eeuw) met wapen gekwartileerd - Starkenborgh - Clant - Clant - Ripperda met hartschild Onsta. Voor de rest werd het breekijzer er achter gezet en werd de afbraak aan de meest biedende verkocht.

De toenmalige predikant, Ds. J.Keizer liet tekeningen vervaardigen van de beide af te breken kerken, die hij o.a. aan het gemeentebestuur ten geschenke gaf. Van de Sauwerder kerk bestaat ook nog een andere tekening waarop naast de kerk aan het Hoogpad (vroeger: het Hoge Vonderpad) nog een deel van een boerderij zichtbaar is. Deze boerderij behoorde in 1850 toe aan Roelf Aries Wiersum. In 1879 werd deze boerderij gesloopt, en verrees een nieuwe boerderij op hetzelfde perceel, doch nu verder achteruit. Deze boerderij is thans eigendom van de familie B.J.Kuipers (Singelweg 20). Afbeeldingen van de in 1840 afgebroken kerken van Wetsinge en Sauwerd kan men ondermeer vinden in het dorps huis "Ubbegaheim", en eveneens in het door de Rabobank uitgegeven jubileumboek met oude foto's en ansichten van de gemeente Adorp. Op de in dat boek gepubliceerde kadastrale kaarten van de gemeente van 1828 vindt men de juiste situering van de afgebroken kerken.

In hetzelfde jaar 1840 verrees een nieuw kerkgebouw, tussen de beide afgebroken kerken in, aan het oude kerkpad dat Sauwerd en Wetsinge verbond (nu Valgeweg). Het werd een typisch 19de eeuws bouwwerk met een 27 m. hoog torentje, waarin de door Caspar van der Wenghe en Uda Onsta in 1609 geschonken klok uit de Sauwerder kerk werd geplaatst. De Valgeweg is onderdeel van een oud kerkpad, een paadje van slechts enkele stenen breed en deels door weilanden lopend, dat de kerken onderling verbond. Zo'n kerkpad liep o.a. langs Harssens en het oude Hunzerak naar Adorp, en vandaar verder naar de Hoge Wierde (boerderij fam. Raangs) waar een ander pad van de Munnikeweg naar het klooster van Aduard (Zijllaan) werd gekruist. Vandaar naar Sauwerd en Wetsinge en verder als een stenen voetpaadje door het weiland van boerderij J.Weterings langs de wierden Valkum en Thijum naar Bellingeweer en Winsum. De kerkhoven bleven na de kerkafbraak aanvankelijk normaal in gebruik. In 1865 richtten kerkvoogden en notabelen van de Sauwerder kerk een verzoek aan het gemeentebestuur om een algemene begraafplaats aan te leggen omdat het kerkhof nu vol was. Het gemeentebestuur oordeelde

toen, dat in Wetsinge nog voldoende gelegenheid tot begraven was, terwijl in Sauwerd de kerkvoogdij samen met de bewoners maar voor een nieuwe begraafplaats moest zorgen. Indien Afscheidenen en andere niet-leden der kerk niet wilden bijdragen in de aankoopkosten van de begraafplaats, moest de kerk bij begrafenissen hen maar een veel hogere prijs voor een graf in rekening brengen, om zo hun aandeel in de kosten binnen te krijgen. Daarmee werd het verzoek door het gemeentebestuur afgewezen. De zaak bleef toen nog enkele jaren voortsukkelen, totdat vooral in Sauwerd de toestand onhoudbaar werd: men begroef op plaatsen, waar kennelijk eeuwen eerder ook reeds mensen waren begraven. In 1871 besloot de gemeenteraad tot de aanleg van een algemene begraafplaats te Sauwerd. Daartoe werd aan de Provincialeweg een perceel grond aangekocht van Jan Gerlof van Zijl. Deze begraafplaats deed dienst tot ongeveer 1945, waarna ook dit terrein vol raakte. Daarom was in 1933 door de gemeente aan de Laanweg van Kornelis Kampinga voor f 3700,- een nieuw terrein aangekocht, dat in 1937 werd aangelegd als een werkgelegenheidsobject. Als eerste werd in 1947 op dit kerkhof begraven burgemeester Bindert de Haan. Vermeld moet nog worden, dat in 1893 op het oude Sauwerder kerkhof een grote grafkelder uit het koor van de oude kerk, waarin de Onsta's door de eeuwen heen waren bijgezet, deels was ingestort. Verschillende Sauwerders kwamen een kijkje nemen en daalden met een schijnvat gewapend af in de gewelven. Sieraden werden niet gevonden, alleen een grote chaos van geraamten en kistresten. Een zekere Job Jebels, bakkersknecht bij bakker Vink, heeft zijn bevindingen in de grafkelder en een beschrijving van de kelder vele jaren nadien op schrift gesteld. Al spoedig werd de ingestorte grafkelder een speelplaats van de jeugd, waarom het gemeentebestuur de kelder liet opruimen. Met het puin van de grafkelder werd de Molenstreek verhard.

In 1884 werd ook de oude pastorie te Wetsinge verlaten en werd een nieuwgebouwde pastorie betrokken aan de Molenstreek no.9. De oude pastorie die tevens stalruimte bevatte werd ingericht als smederij annex veehouderijbedrijf. In 1973 had deze woning nog dezelfde bestemming. (Wetsingerweg 2, J. Koers).

Ds. Jan Keizer, die van 1830 tot ongeveer 1850 predikant was te Wetsinge en Sauwerd, was gehuwd met Fenna Sara de Muinck. Enige van hun nazaten, die de naam de Muinck Keizer hadden aangenomen, werden industriële pioniers in Nederland. Kleinzoon Jan Menzo de Muinck Keizer begon in 1892 een ijzergieterij te Martenshoek, waarin in 1902 het eerste Nederlandse staal werd vervaardigd. In 1913 werd zijn bedrijf naar Utrecht overgeplaatst, waar het bedrijf uitgroeide tot het grote Demka-staalbedrijf,

thans behorende tot het Hoogovenconcern. Kleinzoon Anthonie Willem de Muinck Keizer werd de grondlegger van de Amsterdamse Superfosfaat Fabrieken (A.S.F.) en andere kunstmestfabrieken, thans behorende tot het Akzo-concern.

In de tweede helft der 19e eeuw daalde het ledental der Ned.Hervormde Kerk snel, tengevolge van de opkomst der Gereformeerde Kerken. Vooral het gaan doleren van Ds. J.Teves in 1886 kostte de kerk veel leden. Hierover later. Langzaam maar zeker werd de financiële positie der kerk zwakker, niet alleen door het afgenomen ledental, maar ook doordat de pacht-opbrengst van de kerkelijke bezittingen relatief ver achterbleef bij de kostenstijgingen. Het gevolg was, dat de kerk en de pastorie slecht werden onderhouden. Het Provinciaal Kerkbestuur bepaalde daarom, dat de gemeente bij vacatie wegens de onvoldoende financiële basis niet zelfstandig meer mocht beroepen. In 1965 nam de laatste predikant, Ds.Henderikus J. ter Hazeborg, afscheid van de gemeente. Pogingen tot combinatie met de Ned. Hervormde Gemeente van Adorp, die met precies dezelfde moeilijkheden kampte, stuitten aanvankelijk op vele bezwaren. Behalve dorpsme was de ongelijke modaliteit der gemeente (Adorp vrijzinnig, Wetsinge-Sauwerd meer rechtzinnig) een hinderpaal om elkaar te vinden. Doch na langdurige onderhandelingen en na vele moeilijkheden (vooral psychologische) overwonnen te hebben, gelukte het de combinatie tot stand te brengen. Beide gemeenten beriepen de heer J.de Groot, voorganger van de Ned. Hervormde Gemeente van Noordwolde, welk dit beroep aannam.

Hij betrok de leegstaande, in goede staat verkerende pastorie te Adorp. De verwaarloosde pastorie van Wetsinge aan de Molenstreek no.9 werd verkocht. (Nu woonhuis van Dr.M.van den Akker). Een aan deze woning verbonden verenigingslokaal bleef nog enige tijd in het bezit der Ned.Hervormde Gemeente en werd gebruikt voor het Hervormde kerkewerk. Al spoedig ging het ook in handen van Dr.van den Akker over.

7. Het Openbare Onderwijs;

De geschiedenis van het openbare onderwijs loopt vrijwel parallel met de geschiedenis van de Hervormde Kerk.

Omstreeks 1750 waren er scholen te Sauwerd, Wetsinge, Adorp en Wierum. De meesters werden aangesteld door de heren der dorpen; in Sauwerd en Wetsinge dus door de bewoners der Onstaborgen. Ze stonden onder toezicht van de dominees. Ze waren tevens koster der kerk, klokkluisder en voorzanger in de kerk. Met de ontwikkeling der meesters was het over het algemeen even droevig gesteld als met hun bezoldiging. Omdat ze ge-

brek leden hadden ze veelal een nevenfunctie als veehouder, paardekoper, tapper enz. Ieder jaar moesten ze een aantal vragen van de dominee beantwoorden, namelijk of ze stichtelijk leefden, welke nevenfuncties ze hadden en of alle lessen wel met gebed werden begonnen, de kinderen voldoende in de Catechismus werden onderwezen en voortdurend gemaand werden 's zondags tweemaal naar de kerk te gaan.

Het onderwijs was op basis van vrijwilligheid. In 1839 werd het betalen van een schoolgeld van 7 1/2 cent per week voor alle kinderen van 5 tot 13 jaar behalve voor onvermogenen, onafhankelijk van het feit of men al dan niet de school bezocht, verplicht gesteld. Wel waren de kinderen nu vrijgesteld van de verplichting 's winters een turf mee te nemen naar school. Men wilde, nu men toch moest betalen, waar voor zijn geld, waardoor het aantal leerlingen snel steeg.

In een rapport van de gemeente Adorp uit 1824 over de toestand van het onderwijs in de gemeente werd meegedeeld dat het gemeentebestuur met de Wierumer school geen bemoeiing had omdat deze school door de Wierumer kerk werd onderhouden. Het onderwijs te Adorp werd zeer goed genoemd; er was een plan voor schoolvergroting. In Sauwerd echter was het onderwijs slecht. Modern meubilair werd volgens het rapport niet nodig geacht omdat de meester er toch geen behoorlijk gebruik van zou weten te maken. De meester moest er bij verdienen. Vanouds stond de school te Sauwerd aan de Oude Kerkstraat op de plaats waar zich nu no.3 (woning Westerhuis) bevindt. Ook was er een school te Wetsinge. Volgens het onderwijsrapport van 1824 was de school goed ingericht en werd het onderwijs gegeven naar de eisen van de tijd. Het Wetsinger schoolgebouw stond op de top van de Wetsinger wierde en was tevens kosterij van de kerk. Het stamde uit de 16de eeuw. Tot 1973 was dit oude schoolgebouw nog aanwezig, alhoewel het na het overlijden van de laatste bewoonster, de zeer hoog bejaarde mevr. Wed. Roelfke Bloem, overleden in 1963, in een zeer ernstig vervallen staat verkeerde. In 1972 werd de school echter, nadat eerder om afbraak te voorkomen het gebouw op de voorlopige monumentenlijst was genoteerd, definitief op de monumentenlijst geplaatst. Nu was het wachten op het in eigendom komen in goede handen, en op subsidie van Monumentenzorg, om dit meer dan 400 jaar oude steenhuis van de ondergang te redden. Helaas . . . op 16 juli 1973 werd het bouwwerk door een groep opgeschoten jongelui in elkaar geramd. De kans dat Wetsinge eens een bijzonder fraai monument, een der oudste en fraaiste school-kosterijen van Noord Nederland rijk zou zijn, leek toen wel uiterst klein!

In 1844 gingen de scholen van Sauwerd en Wetsinge het voorbeeld der kerken volgen: de beide oude scholen werden gesloten en een nieuwe school werd in gebruik genomen aan de Valgeweg no.10 naast de nieuwe Ned.

Hervormde Kerk. De oude school te Sauwerd aan de oude Kerkstraat werd toen afgebroken. In 1850 telde de Wetsinger school 82 leerlingen, de Adorper school 50 en de Wierumer school 5 leerlingen. De Wierumer school is toen gesloten. Na 1862 daalde het leerlingenaantal der Wetsinger school tijdelijk, doordat er in Sauwerd een bijzondere school was gesticht, waarover later. In 1874 werd deze bijzondere school echter weer gesloten. Daar er door de sluiswerken in het Reitdiep veel polderwerkers in de gemeente woonden, moest in 1874 de school worden uitgebreid. De Wetsinger school bleef goed floreren, zodat in 1883 (spoorlijnenaanleg) door de grote toevloed van leerlingen er nog een lokaal werd bijgebouwd. De school had een top van 140 leerlingen. Doch daarna liep het leerlingenaantal door de opkomst van het bijzonder onderwijs sterk terug. In 1900 had de Adorper school 66, de Wetsinger school 32 en de bijzondere school te Sauwerd 128 leerlingen. Inmiddels was in 1884 in Adorp een nieuwe school gebouwd nadat een plan om het armenhuis aldaar tot school te verbouwen, was afgewezen. Nadat de Wetsinger school in 1904 nog 41 leerlingen had geteld, was dit aantal in 1922 tot 13 gedaald. Wethouder R. Datema gaf toen als zijn mening te kennen dat de school moest worden opgeheven. In 1926 maakte hij er een raadsvoorstel van, doch met 4:3 werd zijn voorstel verworpen. In 1933 kwam de Wetsinger school weer in gevaar: nu wilde de minister de school opheffen wegens noodzakelijke bezuiniging (crisistijd!) Burgemeester en Wethouders namen het voorstel van de minister over, waarbij men als motivering behalve het bezuinigingsmotief bovendien noemde, dat men op deze wijze de derde leerkracht in Adorp kon redden. In Sauwerd en Wetsinge ontstond een grote politieke deining, doch met 4:3 werd het opheffingsvoorstel aangenomen.

Er werd nu door de heer Jurjen Dijksterhuis te Sauwerd een adres gericht aan Gedeputeerde Staten om het raadsbesluit te vernietigen. Dit adres vond 286 medeondertekenaars, en had succes: Gedeputeerde Staten gingen tot vernietiging van het raadsbesluit over, waarmee de school was gered. Het gevolg was wel, dat in 1934 de Adorper school terugviel naar een 2-mansschool. In 1937 kreeg deze school een moderniseringsbeurt.

Gedurende en na de Tweede Wereldoorlog was de openbare school te Wetsinge weer uitgegroeid tot een 2-mansschool met in 1947 30 leerlingen. In 1953 besloot de gemeenteraad tot de bouw van een geheel nieuwe 2-klasige school met een nieuwe hoofdenwoning ernaast. De oude gebouwen werden afgebroken.

Al spoedig trad een zodanige daling in het leerlingenaantal in, dat de school terug moest vallen op slechts één leerkracht. Vooral ná 1960 ging het met het leerlingenaantal van de Wetsinger openbare basisschool verder bergafwaarts. In 1967, toen de school nog slechts 12 leerlingen telde,

sprak de gemeenteraad met algemene stemmen uit, dat de instandhouding van de school noodzakelijk was. Gedeputeerde Staten gaven hun fiat en de school kon weer 3 jaar vooruit. Doch in 1969 daalde het leerlingenaantal tot 8. Er werd een vergadering belegd waarbij aanwezig waren de oudercommissie, de inspekteur van het basisonderwijs, het College van B. en W., het schoolhoofd en verdere geïnteresseerden in openbaar basisonderwijs, om de ontstane situatie te bespreken. Besloten werd, alles in het werk te stellen, de school te redden. Doch interne wrijvingen en ontevredenheid over het onderwijs deden de school nog verder afbrokkelen. Toen het hoofd der school, de heer G. Keizer een benoeming naar elders aannam, en daarmee tevens 2 tot zijn gezin behorende kinderen aan de school onttrok, waren er voor de cursus 1970-'71 nog 3 leerlingen over. Het gemeentebestuur had toen niet meer de moed de raad voor te stellen uit te spreken dat de instandhouding van de school noodzakelijk was, en bij de inspekteur te vragen een nieuw hoofd te mogen benoemen. Per 1 aug. 1970 werd de Wetsinger school opgeheven. Het leeggekomen schoolgebouw bleef in gemeentehanden en kreeg al spoedig een nieuwe functie als peuterspeelzaal en voor andere activiteiten. De hoofdenwoning werd verhuurd. De uitbreiding van het dorp Sauwerd was voor het laten voortbestaan van de school juist te laat gekomen: reeds in 1973 werden weer verkenningen uitgevoerd door de vereniging voor openbaar basisonderwijs Adorp-Sauwerd, om tot heroprichting van een openbare basisschool te komen.

De peuterspeelzaal kwam vooral door activiteiten van allochtone forenzen tot stand. Het gemeentebestuur stelde de Wetsinger school gratis ter beschikking en verleende een aanvangssubsidie voor de inrichtingskosten. De peuterspeelzaal voorzag in een duidelijke behoefte: 20 tot 30 peuters maakten 2 of 3 morgens in de week van de nieuwe instelling gebruik. De eerste leidster was de uit Groningen afkomstige mevr. J. Benus.

Beter dan de openbare school te Wetsinge verging het de Adorper school. Moest in 1967 de gemeenteraad nog verklaren, dat de instandhouding van deze school noodzakelijk was omdat de school beneden 50 leerlingen was gezakt, daarna ging het aantal leerlingen flink omhoog. In 1971 mocht een tijdelijke 3e leerkracht worden aangetrokken, en in 1973 kreeg deze leerkracht een vaste aanstelling. Er waren toen 70 leerlingen. Tevens kreeg de school een nieuw schoolgebouw. Aanvankelijke dacht het gemeentebestuur aan een algehele moderniseringsbeurt van de oude school en uitbreiding met enkele dienstruimten. Doch de hoogte van de kosten en de van het Rijk terug te verwachten lokaalvergoeding lagen zo ongunstig, dat tot nieuwbouw werd besloten. Wel werden direkt de schoolinventaris en de

sterk verouderde leermiddelen voor plm. f 50.000,- geheel vernieuwd. Voorjaar 1972 waren de bouwplannen rond en kwam aan de Zuidelijke wierderand een semi-permanente 3-klassige school met een flinke gemeenschapsruimte tot stand. Het schoolgebouw, geleverd door het houtbouwbedrijf Gorate in Nijverdal vroeg een investering van ongeveer f 250.000,-. Bovendien liet het gemeentebestuur een dubbele woning aan de Torenweg bouwen om in de huisvesting van de leerkrachten te kunnen voorzien.

Ook het kleuteronderwijs kwam in deze jaren in Adorp van de grond. In 1966 was in Sauwerd een bijzondere kleuterschool verzezen, waarvan ook een aantal Adorper kleuters gebruik maakte. In 1968 begon een aantal Adorpers een actie voor de stichting van een kleuterschool aldaar. Het aantal benodigde kleuters kon niet geheel worden gevonden, doch ontheffing van het verplichte aantal werd verkregen. De schoolbouw kon daarop worden voorbereid, en doordat de bevolking zelf actief meewerkte bij het graven van fundamentsleuven, het leggen van rioleringen, tegels, enz., kon de bouw zeer worden bespoedigd. Op 3 oktober 1970 kon het schooltje, dat de naam "Oaksternust" kreeg, met 29 leerlingen worden geopend. De eerste leidster was mej. I.A. Muis uit Groningen. De school telde juni 1973 25 kleuters. Tezamen met de nieuwe openbare basisschool was hiermee in Adorp een zeer fraai en rustig gelegen moderne onderwijsvoorziening tot stand gekomen. De bevolking zorgde voor de aanleg van een schoolplein met enkele andere voorzieningen en verdiende daarmee een bedrag als basis voor een nog te stichten sportgebouw-annex-dorpshuis. Het gemeentebestuur zorgde voor beplanting en ontsluiting met een wandelpad en verlichting en enkele banken, waardoor een fraaie wandelroute is ontstaan.

Het oude schoolgebouw met terrein werd door het gemeentebestuur voor een bedrag van f 1,- overgedragen aan een inmiddels opgerichte stichting „Artharpe", welke zich ten doel stelde het oude schoolgebouw te verbouwen tot een sportgebouw, tevens dorpshuis. Zij bereidde daartoe een ambitieus plan voor, dat f 372.000,- moest kosten. Dit plan, dat geaccepteerd was als object op de lijst voor aanvullende werkgelegenheidswerken, lag in 1973 op subsidiëring te wachten.

8. De opkomst der Gereformeerde Kerken; Het bijzonder onderwijs.

Sinds 1594 was in onze omgeving het Calvinisme de godsdienstige opvatting geworden. Toch heeft het Calvinisme aanvankelijk geen diepe voren in het volksleven getrokken; daarvoor was de kerkhervorming veel te automatisch gegaan. Er bleef nogal wat bijgeloof, heidense gebruiken, en een zondagsbesteding waarbij de kerk weinig centraal stond. Het landwerk ging ondanks plakkaat hiertegen, gewoon door en tijdens de Catechismus-preek waren weinig mensen in de kerk, doch wel op het kerkhof aan het dobbelen, kaarten of koevoetwerpen. Aldus de klassikale visitatierapporten. Het kollatierecht (het recht om predikanten te benoemen) berustte bij de hoofdelingen van de Onstaborgen. Plaatselijk leidde dit tot ernstige misstanden en omkoperij. Of dit hier ook het geval is geweest, is niet bekend. De kerk maakte de indruk van bovenaf te zijn ingesteld, en niet door Evangelieprediking ontstaan te zijn.

De Groninger Akademie, door de Calvinist Ubbo Emmius gesticht, heeft steeds iets van de geest van Erasmus gehad. De hier onderwezen theologie was niet radikaal; Remonstrantse en Contra-Remonstrantse geschillen vermochten de Groningers weinig te beroeren. Een nadere reformatie volgde echter omstreeks 1700 onder leiding van een aantal predikanten. De uitverkiezing kwam toen in het centrum der belangstelling en ook het kerkbegrip wijzigde zich: slechts hij, die de kenmerken der Wedergeboorte vertoonde werd tot de kerk gerekend en hij die ze niet of onvoldoende vertoonde werd wereldling genoemd, en ging zich tenslotte ook zo gedragen. Men begon bezwaren te maken tegen het bidden van het "Onze Vader" in de kerk. Er begon een wettische wereldmijding zich te ontwikkelen terwijl de vromen zich begonnen aaneen te sluiten tot konventikels. Een Doperse invloed is hier onmiskenbaar aanwezig. Naar de kerk gingen deze gelovigen weinig meer, doch onder leiding van oefenaars kwamen ze op onregelmatige tijden bijeen om elkaar te sterken in het geloof. Tijdens deze oefeningen ging het nogal piëtistisch en bevindelijk toe. Zo begon zich geleidelijk een kerk in de kerk te ontwikkelen. Een verschil tussen de oefeningen van de konventikels en de Doopsgezinde "vermaningen" was vaak nauwelijks aanwezig.

Omstreeks 1800 kwam de kerk in grote beroering. De oorzaak hiervan lag bij de Groninger Universiteit. Via deze Universiteit werd een nieuwe theologie geïntroduceerd: de Groninger richting. Deze was geïmporteerd uit Oost-Friesland (waarmee de eeuwen door zeer levendige contacten hebben bestaan), door de uit Leer afkomstige Prof. Hofstede de Groot. Deze

richting keerde zich tegen de bevindelijkheid en kan worden aangeduid als rationalisme op de bodem van een gemoedelijk Christendom. Deze modern-vrijzinnige richting kreeg in de kerk vooral onder de predikanten vele volgelingen, doch gaf veel reactie bij de kerkleden. Ook het feit dat vele predikanten sympatiseerden met de beginselen der Franse revolutie, was vele eenvoudige kerkleden een doorn in het oog. Ook de door Koning Willem I van Napoleon overgenomen staatsorde met een nationale staatskerk en school was hun niet naar de zin, en evenmin de Evangelische Gezangen. Het gevolg was dat het Zondagse kerkbezoek terugliep, doch het kerkelijk leven in de konventikels zich intensiverde. Want het gewone volk luisterde liever naar een befaamd oefenaar dan naar wat zij noemden "de slappe zedepreken der verlichte rationalistische dominees".

Ook te Adorp en Sauwerd was het konventikellevens gaan bloeien, vooral onder leiding van Roelf Pieters Medema te Adorp en Kornelis Willems Brands te Sauwerd. In 1818 kwam het tot een konflikt tussen Brands en de kerk. Te Wetsinge was toen predikant Ds. P. Damsté, welke de moderne richting was toegedaan. Hij had in de Wetsinger kerk gepreekt over Zondag 20, waarna hij een deputatie thuis kreeg bestaande uit Kornelis Willem Brands en J.P. Hoving, ouderlingen te Sauwerd en E. Lantinga, ouderling te Wetsinge. Ze beschuldigden hem van onrechtzinnigheid. De volgende zondag preekte Ds. Damsté in de Sauwerder kerk over Zondag 21. Na afloop van de dienst riep Brands hem toe, verantwoording over de preek voor de gemeente te willen afleggen, want zulk preken was geen godsdienst meer, het was kwajongenswerk. Het kwam hierbij tot een handgemeen, doch Ds. Damsté wist zich los te rukken en behouden de Wetsinger pastorie te bereiken. Ds. Damsté heeft zich over deze bejegening beklagd bij het klassikaal kerkbestuur en zegt in deze bewaard gebleven beklagbrief, dat deze ouderlingen "die in de hele buurt als grote geestdrijvers en dweppers bekend staan, niet ongestraft mogen blijven, temeer omdat deze Brands door zijn oefeningen een grote invloed begint te krijgen, zo zelfs dat de huizen waar Brands zich bevindt, de mensentoeleef niet kunnen bevatten". Brands werd geschorst of afgezet, doch in 1831 was deze schorsing weer vervallen. Er zijn in deze tijd wel afscheidingssymptomen, doch er onttrokken zich geen leden aan de kerk.

In 1833 kwam het in Ulrum tot een botsing tussen Ds. H. de Cock en de classis over soortgelijke problemen. Ds. de Cock was aanvankelijk een vriend van Prof. Hofstede de Groot, welke hem ook in Ulrum had bevestigd in het ambt, doch later had hij zich van hem afgekeerd. Ds. de Cock werd achtereenvolgens geschorst en afgezet. Hij bleef echter preken, hetgeen hem naderhand door de burgerlijke rechtbank werd verboden. Een groot

deel der kerkleden stond echter achter Ds. de Cock. Er volgde een roerige tijd en de Koning zond soldaten naar Ulrum om in de Staatskerk de orde zo goed mogelijk te handhaven. Ds. de Cock werd veroordeeld tot zware boetes en gevangenisstraf. Hij maakte zich los van de kerk en tekende met een deel van zijn gemeente de Akte van Afscheiding en Wederkeer. Deze daad vond snel navolging in vele andere dorpen. Hiermee was de Christelijk Afscheiden Kerk geboren.

Ds. de Cock heeft verschillende malen contact gehad met Kornelis Willem Brands, en zij stonden op goede voet met elkaar.

Ook het konventikelleven te Sauwerd werd niet helemaal met rust gelaten: in 1833 kwam er een verzoek om inlichtingen van de Officier van Justitie te Appingedam over een gehouden godsdienstoefening in het Armenhuis te Sauwerd. De officier wilde weten of daarvoor een vereniging bestond, welke de leiders waren en welke bepalingen in de vereniging golden. Burgemeester G.G.Zijl van Adorp antwoordde nogal lakoniek, "dat er zo'n vereniging naar hij gelooft, niet bestaat, en ook geen hoofden en geen bepalingen, maar dat in de regel Kornelis Willems Brands de oefenaar bij dergelijke samenkomsten is". Het volgende jaar vroeg Nikolaas Hendrikus Pott aan de Koning vergunning om in zijn huis godsdienstige vergaderingen van meer dan 19 personen te mogen beleggen, met als motivering, dat hij in het verleden wegens een soortgelijke vergadering tot f 50,- boete was veroordeeld.

Brands heeft tijdelijk zijn oefeningen gestaakt, doch dit betekende niet, dat de mensen nu weer naar de kerk gingen. Want in 1834 vroeg de diakonie van de kerk te Sauwerd een verhoging van de gemeentesubsidie, met als motivering dat de opbrengst der kollekten in de kerk ernstig was teruggelopen, "tengevolge van een bijzondere sectegeest, waardoor veel minder mensen de openbare godsdienstoefening bijwonen". In hetzelfde jaar werd aan een oefening onder leiding van Roelf Pieters Medema te Adorp op last van het gemeentebestuur door de politie een einde gemaakt.

Het gemeentebestuur had dit gedaan op grond van een circulaire van de Commissaris der Koning (Gouverneur) van Groningen, waarin stond dat het verboden was zijn woning, schuur of andere gebouwen ter beschikking te stellen aan ongeoorloofde bijeenkomsten, zogenaamde stichtelijke oefeningen. Ook werd een ieder gewaarschuwd zich te onthouden van de bijwoning van dergelijke bijeenkomsten van de aanstokers van onrust en verdeeldheid. Medema kwam nu met een bezwaarschrift bij de Gouverneur en vroeg op grond van artikel 190 der Grondwet, inhoudende de vrijheid van Godsdienst, met zijn oefeningen door te mogen gaan. De Gouverneur vroeg daarop om inlichtingen en bericht aan het gemeentebestuur. Het gemeentebestuur antwoordde hierop erg blij geweest te zijn met de circulaire

van de Gouverneur, omdat het hoog tijd werd dat aan de oefeningen van Medema een einde werd gemaakt, door de verwarring en verdeeldheid, die door zijn onwettige godsdienstoefeningen werden veroorzaakt, waardoor velen zich aan de wettige godsdienstoefeningen onttrokken en niet verwarde denkbeelden rondwaalden. Het gemeentebestuur vroeg de Gouverneur haar in de dwangmaatregelen tegen Medema te willen steunen, omdat andere middelen niet helpen, "zoals meestal met dweepzieke mensen het geval is".

Op 27 april 1838 kwam het tot de instituering van een officiële Christelijke Afscheiden Gemeente te Adorp, waarmee het konventikel aldaar kerk was geworden. In 1840 vertrok Medema naar Schildwolde, waarna Ds.de Cock als predikant der gemeente werd genoemd. In 1841 vroegen ouderling P.G. Oosterhof en met hem 20 andere gemeenteleden, tevens 48 kinderen vertegenwoordigende en afkomstig uit Adorp, Sauwerd en Wetsinge aan Koning Willem II om erkenning van hun kerk. Ze noemden zich de Afscheiden Gereformeerde Kerk. Ze kregen van de burgemeester namens de Koning bericht, dat dat niet kon, maar wel onder de naam Christelijke Afscheiden Gemeente. Er is aanvankelijk in de schuur van Oosterhof gekerkt (boerderij Munnekeweg 2, v.Ittersum), doch in 1842 werd aan de groep een huis te Sauwerd verkocht, dat tot kerk werd verbouwd. Het ging Oosterhof maatschappelijk niet voor de wind, en in 1843 vertrok hij uit Adorp. Later is hij oefenaar te Drogeham.

De leiding van de Christelijke Afscheiden Gemeente kwam nu merkwaardigerwijs in handen van een aantal personen die geen lid der gemeente waren, doch nog lid waren van de Ned.Hervormde Kerk van Wetsinge en Sauwerd. Genoomd werden K.W.Brands, die zich na zijn schorsing en afzetting aanvankelijk rustig gehouden had, in 1833 weer regelmatig oefende, doch in 1834 na de circulaire van de Gouverneur niet meer. Ook werden genoemd P.K.Lugtenborg en H.G.van der Molen. Het was Brands gelukt om het nieuwe kerkgenootschap binnen te dringen en zich daar als voorganger op te werpen. Daar werd van de zijde van de Classis Groningen weldra bezwaar tegen gemaakt, doch zonder succes. Later wordt er een provinciaal besluit genomen om niemand voor te laten gaan, die geen lid der Christelijke Afscheiden Kerk was. De kerk van Sauwerd werd gemaand om Kornelis Willems Brands niet langer als voorzanger op te laten treden. Nog later werden de ouderlingen van der Molen en Lugtenborg door de Classis opgeroepen om verantwoording af te komen leggen. Doch zij verklaarden daar, dat zij zichzelf niet erkenden als een gemeente te bestaan. De Classis verklaarde daarop op haar beurt, dat ze de gemeente van Sauwerd niet meer erkende. Daarmee was de Christelijke Afscheiden Gemeente dus

weer tot de staat van konventikel teruggevallen, waarbij de leidlieden dus nog steeds lid waren van de Ned.Hervormde Kerk, ook al kwamen ze er nooit. Het kerkje van de Christelijk Afgescheidenen werd in 1851 verkocht aan H.G. van der Molen en mede-eigenaren en stond sindsdien bekend als de "oefening" van "Knels Wilms" (Brands). Het stond op de plaats waar zich nu de woning van J.Reitsma bevindt. (Oude Winsumerstraatweg 8). Omstreeks 1850 was deze groep Brands ongetwijfeld de krachtigste representatie van het godsdienstige leven in Sauwerd. Was het in vele dorpen reeds tot flinke Christelijke Afgescheiden Gemeenten gekomen, in Sauwerd was de Afscheiding dus weer doodgebloed, omdat de gezeten, geachte en invloedrijke Brands Hervormd wenste te blijven, al leidde zijn konventikel los van de Hervormde Kerk een volkomen eigen leven. In 1862 werd het oefengebouwje van Brands verkocht aan de Maatschappij ener Bijzondere School voor Christelijk Onderwijs te Sauwerd. Het was het schooltje van de Brandsgroep. In het gemeenteverslag wordt het een ruime, goed ingerichte school genoemd. Het eerste hoofd was Jan Taekes Beerda. Dit was dus het begin van het Bijzonder Onderwijs te Sauwerd.

Typerend voor de kerkelijke verhoudingen omstreeks 1860 was het antwoord van een volgeling van Brands op de vraag of hij tot de "Grote Kerk" behoorde, of "Afgescheiden" was: "Ik ben niet Hervormd en niet Afgescheiden, ik ben van Knels Wilms!". In de latere jaren zien we dat de volgelingen van Brands hem geleidelijk ontrouw werden en weer actief Hervormd kerklid werden. In het ledenregister van de Hervormde Kerk van Wetsinge-Sauwerd staat achter de naam K.W. Brands de aantekening: "Is na door het Provinciaal Kerkbestuur te zijn gesuspendeerd (als ambtsdrager geschorst) nog niet weer in de kerk of aan het Avondmaal geweest". In 1869 overleed K.W. Brands. Zijn graf bevindt zich op de uiterste N.O.-hoek van het oude kerkhof, vlak aan het Hoogpad. De zerk is een van de weinige daar nog aanwezige, doch nauwelijks nog te ontcijferen.

In 1874 werd de Christelijke school van de Brandsgroep weer opgeheven. Blijkbaar was de Brandsgroep na zijn overlijden zover afgebrokkeld, dat deze niet meer in staat was een school te onderhouden. De openbare school werd gezien als de Hervormde school.

Inmiddels was in 1847 opnieuw een Christelijke Afgescheiden Gemeente geïnstitueerd, doch nu vooral onder invloed van buitenaf. Vooral de Afgescheiden Kerk van Bedum had hierop grote invloed; de institueringsvergadering stond dan ook onder voorzitterschap van de Bedumer Ds. W.H. Frieling, die tevens consulent werd. Hij werd geassisteerd door diaken Ludde Reinders Birza uit Bedum. De leden waren vooral de van elders gekomen, aangevuld met enkelen, die bij de Brandsgroep weggegaan waren.

In 1859 bouwde deze groep haar eerste kerkgebouw, welke kwam te staan aan het Hoogpad no.5 (nu tuin, mevr. Vegter). De eerste predikant werd Ds.S.B. Sevensma, die er stond van 1861-1863. De pastorie stond naast deze kerk, ook aan het Hoogpad (thans timmerwerkplaats M.Bijsterveld). Later werd een nieuwe pastorie gebouwd aan de Oude Kerkstraat no.7 (thans woonhuis G.Kremer en mevr.Wieringa). Deze Christelijk Afgescheidenen onderhielden weinig contacten met de Brandsgroep. Hun kinderen gingen niet naar de school van de Brandsgroep, doch bleven op de openbare school. Pas omstreeks 1885 gingen er enkele kinderen van Afgescheidenen naar de Afgescheiden school te Winsum. In 1869 namen de Christelijk Afgescheiden Gemeenten de naam aan van Christelijk Gereformeerde Kerk.

Een zeer bewogen jaar in het kerkelijk leven van Wetsinge en Sauwerd was het jaar 1886. In dat jaar was Ds. J. Teves predikant van de Ned.Hervormde Gemeente te Wetsinge. Hij had veel kritiek op zijn kerkgenootschap en verbrak op 31 januari 1887 de band met de Synode der Ned.Hervormde Kerk. Een grote groep gemeenteleden volgde hem en ging met hem doleren. Als reden voor de Doleantie werd opgegeven: de kerkelijke hiërarchie en de knellende synodale organisatie die het de kerkeraad onmogelijk maakte naar Gods Woord te handelen. Besloten werd de Dordtse Kerkorde van 1618 weer in te voeren. Als naam nam men aan: de Nederduits Gereformeerde Kerk van Wetsinge-Sauwerd. Ds.Teves bleef echter gewoon in het Hervormde kerkgebouw preken. Doch het Provinciaal Kerkbestuur zette Ds.Teves af en liet andere predikanten te Wetsinge preken. Zeer vroeg op Zondagmorgen was de kerk en de kansel reeds door een van de partijen bezet. Herhaaldelijk moest de politie ingrijpen om ordeverstoringen te voorkomen; fel stonden de partijen tegenover elkaar. Vooral het schoolhoofd meester H.Kuipers was een fel bestrijder van de zgn."Neo-Gereformeerden". In grote lijnen kan men de Doleantiegroep zien als een voortzetting van de Kornelis Willems Brandsgroep, die zich geleidelijk weer in de Hervormde Kerk had opgelost. In 1889 werd Ds. Teves gerechtelijk uit de enkele jaren eerder gebouwde nieuwe pastorie aan de Molenstreek gezet. Het archief van de Ned.Hervormde Kerk, dat hij eveneens had meegenomen, moest hij op gerechtelijk bevel weer teruggeven. Toen de Doleantiegroep de weg naar het Hervormde kerkgebouw definitief versperd vond en de groep zijn afronding had gekregen, ging men over tot de bouw van een schoolgebouw, want de verhouding met de als Hervormde School geziene openbare school met meester H.Kuipers als hoofd, was onherstelbaar kapot. Het werd een bijzondere school op Christelijke grondslag, en daarmee dus de tweede Christelijke school van Sauwerd, nadat eerst de

K.W.Brandsgroep van 1862-1874 een Christelijke school had gehad aan de Oude Winsumerstraatweg. De school werd gebouwd aan de toenmalige Karspeldwarsweg, later Schoolstraat geheten, en wel tegen de woning "Rehoboth" (Kerkstraat 12 en 14, thans woning R.H.Dijk) van één der gangmakers van de Doleantie, de heer Pieter Lugtenborg. 's Zondags werd de school gebruikt als kerkzaal voor de "Neo-Gereformeerden". Toen Ds. J. Teves uit de Ned.Hervormde Pastorie werd gezet, stelde Lugtenborg een deel van zijn woning beschikbaar als pastorie voor de Nederduits Gereformeerde Kerk. In de wandeling werd toen de Christelijk Afscheiden Kerk de A-kerk genoemd en de nieuwe Nederduits Gereformeerde Kerk de B-kerk. Ds.J.Teves, wiens levenswandel niet geheel onbesproken bleek te zijn emigreerde naar Amerika en verdween daarmee van het toneel.

In die tijd was Ds. J.Kerssies predikant van de A-kerk. Alhoewel landelijk toenaderingspogingen tussen A en B werden gedaan, welke in 1892 met succes werden bekroond, zodat landelijk tot fusie werd besloten, waren er in Wetsinge en Sauwerd nog maar weinig toenaderingspogingen. Men trad nog niet toe tot de in dat jaar uit de fusie ontstane Gereformeerde Kerken in Nederland. Daarvoor waren de tegenstellingen tussen de leidende families in beide groeperingen te groot. De A-groep verweet de B-groep, dat deze de afscheiding niet van het begin af had gesteund, zelfs weinig begrip ervoor had kunnen opbrengen. De B-groep verweet de A-groep omgekeerd, dat men er lang niet genoeg had geijverd voor het Christelijk Onderwijs, en het Christelijk Onderwijs van de Brandsgroep niet had gesteund. Slechts incidenteel kwam men tot een samenwerking, o.a. in 1890 toen men gezamenlijk bij het gemeentebestuur protesteerde tegen de kermisviering in Adorp.

Nadat in 1891 een verzoek om samenspreking van de zijde der B-kerk door de kerkeraad der A-kerk werd afgewezen, verklaarde de kerkeraad der A-kerk na de Synode van 1891 kanselruil en zelfs vereniging met de B-kerk hartelijk te begeren. In 1892 kwam deze kanselruil ook werkelijk tot stand, maar het moest nog tot 1897 duren, alvorens de samensmelting tot Gereformeerde Kerk van Wetsinge-Sauwerd een feit werd. Gekerkt werd in het kerkgebouwtje van de A-groep aan het Hoogpad. Doch dit bleek nu veel te klein te zijn, want het kerkelijk leven kwam na de fusie tot grote bloei en het kerkbezoek was groot. Men voelde na het konventikellevens of het kerkelijk leven in kleine besloten clubjes met duidelijk sectaristische trekken en met weinig orde en regelmaat zich eindelijk weer kerk. Weldra volgden velen (vooral de jeugd) 's zondags de preek niet in doch buiten de kerk omdat binnen geen plaats meer was. Al zeer spoedig werd besloten tot de bouw van een nieuwe kerk op een bouwterrein van Ritske Kamstra, thans

Kerkstraat 7. Voor f 6840,- bouwde aannemer Schoonebeek van Wirdum de nieuwe kerk; Lukas Drewes was de architect. Hand aan hand stonden de gemeenteleden om emmers water te transporteren uit de sloot hoek Oosterstraat-Oude Winsumerstraatweg om het zand voor de fundamenten in te spoelen. In 1898 was de kerk klaar. Het oude A-kerkje werd voor afbraak verkocht. Met het puin werd de Meedenweg gedeeltelijk verhard. Het catechisatielokaal bevond zich achter de pastorie aan de Oude Kerkstraat no.7 (G.Kremer en mevr.wed.Wieringa).

Oude Kerkstraat omstreeks 1915.

Het in 1887 gereed gekomen schoolgebouw aan de Schoolstraat no.1 werd de school voor beide groeperingen, die 10 jaar later zouden fuseren. De school groeide snel uit tot een 3-mansschool met 100 - 140 leerlingen. Langzaam maar zeker zien we, dat de Gereformeerden de culturele leiding op zich nemen; ze waren in Wetsinge en Sauwerd ver in de meerderheid, en

een groot deel van het verenigingsleven ging zich concentreren rondom de Gereformeerde Kerk. In 1923 werd naast de kerk een nieuwe pastorie gebouwd en de oude werd verkocht. Een deel van het perceel Oude Kerkstraat 5 (thans R.v.d.Kloet) werd toen als consistorie gebruikt voor catechisatie en het verenigingsleven.

In 1955 werd het kerkgebouw der Gereformeerden voor een bedrag van f 88.000,- grondig gerestaureerd, waardoor het toen weer een eigentijdse indruk maakte.

In 1937 werd de Gereformeerde School aan de Schoolstraat afgekeurd. In 1938 kwam het huidige nieuwe schoolgebouw gereed op een terrein aan de Burchtweg. De oude school werd na de ingebruikname van de nieuwe school verkocht aan de Gereformeerde kerk. Deze ging het gebouw "Salvatori" noemen en maakte er het centrum van het gereformeerd georiënteerde sociale, maatschappelijke en culturele leven van. Het werd als zodanig intensief gebruikt, en alhoewel het een weinig fraai en een weinig doelmatig gebouw was, voorzag "Salvatori" in een behoefte.

In de jaren 1944 en 1945 ontstond er weer een grote beroering in het Gereformeerd kerkelijk leven. Er waren leergeschillen gerezen rondom de doop en het genadeverbond, welke leidden tot de schorsing en afzetting van Prof. Dr. K. Schilder c.s. Twee kerkeradsleden, nl. K. Bouwman en J. Kimm voelden zich hierover bezwaard en maakten zich van de Gereformeerde Kerk los en gingen een plaatselijke kerk behorende tot de inmiddels ontstane Gereformeerde Kerk onderhoudende artikel 31 K.O. institueren. Op 1 november 1945 vond deze instituering plaats; ongeveer 100 kerkleden volgden hun voorbeeld. Ook deze kerkscheuring ging met grote spanningen gepaard. Aan de Synodale zijde waren vooral Ds. J. P. Prins en R. Datema de strijdbare figuren, terwijl de van Winsum afkomstige Korneelis Bouwman, samen met de onderwijzer en ex-ouderling J. de Vries, aan de andere zijde vooral de strijders waren. Nadat het gebruik van "Salvatori" voor het houden van kerkdiensten aan de "bezwaarden" was geweigerd, bood de garage van K. Bouwman (Provincialeweg 20) hun onderdak. Toen dit nieuwe kerkgenootschap zich had geconsolideerd werden plannen gemaakt voor een nieuw kerkgebouw. In 1948 werd de woning Provincialeweg 16 aangekocht voor pastorie, terwijl daarachter in 1950 een nieuw kerkgebouw werd gesticht. De eerste predikant was Ds. D. Deddens, gekomen in 1949.

De Gereformeerde Kerk onderhoudende artikel 31 K.O. die later de naam Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt aannam, stond vooral in de beginjaren sterk antithetisch tegenover de andere kerkgenootschappen. Over de gehele linie werden de banden met het bestaande Christelijke organisatieleven, doorgekapt en werden eigen politieke en maatschappelijke organisaties ge-

sticht. De kinderen werden van de bestaande Gereformeerde school afgenomen en reisden veelal per trein naar de in 1958 opgerichte vrijgemaakte Gereformeerde streekschool te Bedum. Dat een vrijgemaakte Gereformeerde lid bleef van een bestaande Gereformeerde of algemeen Christelijke organisatie was een uitzondering. Ook in het persoonlijke vlak was de kloof in de kleine Sauwerder samenleving vaak schrijnend. Op zondag, met name als men op weg was naar de kerk, groetten veel mensen elkaar niet. In de latere jaren echter zijn de verhoudingen wel weer wat milder geworden, vooral in het persoonlijke vlak. Daardoor is langzamerhand weer een sfeer ontstaan, waarin bepaalde vormen van samenwerking, die eerder onmogelijk waren, toch weer mogelijk bleken.

Zo werd in 1964 door de Gereformeerden en Vrijgemaakten een Stichting voor Christelijk Kleuteronderwijs opgericht, welke er in slaagde in 1967 een nieuwe kleuterschool te openen. Nagenoeg allen uit de gereformeerde gezindte, evenals anderen trouwens, stuurden hun kleuters naar deze school. In dezelfde periode viel eveneens de voorbereiding van de bouw van het nieuwe dorpshuis "Ubbegaheim", waarbij eveneens een behoorlijke bereidheid tot medewerking aanwezig bleek. Zuiver kerkelijk gezien zijn de beide Gereformeerde groeperingen echter verder uit elkaar gegroeid. De synodaal-Gereformeerde theologie heeft in de naoorlogse jaren een grote ontwikkeling doorgemaakt. Vooral de confrontatie met de natuurwetenschappen heeft geleid tot gewijzigde opvattingen, die binnen de Gereformeerde Kerken thans gemeengoed beginnen te worden. Eveneens is een andere opstelling van de Gereformeerden ten opzichte van de totale samenleving ontstaan, terwijl begrippen als Oekumene en Werelddiakonaat in het Gereformeerde denken een grotere plaats zijn gaan innemen.

De Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt daarentegen heeft zich meer toegelegd op een conservering van "de leer der vaderen", en ziet de ontwikkeling van de theologie in de synodaal-Gereformeerde Kerken als een verder afglijden. De gedachten en idealen over het fungeren als kerkgemeenschap in de wereld, het functioneren van de kerkelijke eredienst en de beleving daarvan, zijn bij beide kerkgenootschappen verder uiteen gaan lopen.

Binnen de Vrijgemaakt Gereformeerde Kerken ontstonden na 1960 spanningen, veroorzaakt door een verschil in visie op de andere kerkgenootschappen. Enerzijds een groep, die eigen kerkgenootschap absoluut stelde, anderzijds een groep die bereid was op verschillende punten met andere kerkgenootschappen in een dialoog te treden, of zelfs in bepaalde verbanden met Christenen uit andere kerkverbanden een samenwerking aan te gaan. Deze spanningen leidden tot een breuk, waardoor de vrijgemaakte Gereformeerde Kerken buiten verband ontstonden. In Sauwerd vond deze

laatste groep weinig of geen aanhang.

Binnen de Sauwerder samenleving is het dan ook zo gegroeid, dat de Ned. Herv. Kerk en de Gereformeerde Kerk bij elkaar vertegenwoordigd zijn bij belangrijke kerkelijke gebeurtenissen, en op Christelijke hoogtijdagen of andere gelegenheden samen optreden, doch de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt zich hiervan blijft distancieren.

Binnen de synodaal-Gereformeerde Kerken ontstonden spanningen, veroorzaakt door nieuwe theologische opvattingen en daarmee een nieuwe bijbelinterpretatie, waarvan Prof. Dr. H.M. Kuitert een exponent was. De Sauwerder kerkelijke samenleving werd er niet ernstig door beroerd.

De randkerkelijkheid begon na 1960 toe te nemen, gepaard gaande met een relatief wat dalend kerkbezoek. De band met de kerk werd losser, de geïnteresseerdheid in het wezen van de kerk nam af, evenals het nadenken over de inhoud van de godsdienst. Door enige groei in het ledental der kerk bleven deze verschijnselen nog wat gecamoufleerd.

Rest nog te vermelden, dat het orgel in 1971 door de vermaarde orgelbouwer Mense Ruiter te Groningen voor f 42.500,- werd vernieuwd en uitgebreid tot een kwalitatief goed 2-klaviers-orgel met vrij pedaal, met 18 stemmen.

De Gereformeerde school, in 1938 verhuisd van de Schoolstraat (gebouw "Salvatori") naar het gebouw aan de Burchtweg, telde in de vooroorlogse periode gemiddeld ongeveer 125 leerlingen, en was toen een driemansschool. Na de Tweede Wereldoorlog liep het aantal leerlingen verder op, en kon een vierde leerkracht worden aangetrokken, zodat in het gebouw "Salvatori" weer een klas geborgen moest worden. Dit was echter niet van lange duur, want na 1950 ontstond een zeer sterke daling van het leerlingenaantal, veroorzaakt door een grootscheepse migratie- en emigratiegolf van vooral kinderrijke gezinnen, door verlies van vrijgemaakt-gereformeerde kinderen aan vrijgemaakte scholen en door het verdwijnen van de zevende klas. Omstreeks 1958 was het leerlingenaantal tot ruim 70 gedaald en liep de derde leerkracht zelfs gevaar. Daarna liep het leerlingenaantal weer geleidelijk op. In 1968 bereikte de school weer de 100 leerlingen en kon de vierde leerkracht weer benoemd worden. Een klas vond toen tijdelijk onderdak in het inmiddels gereed gekomen dorps huis "Ubbegaheim", wachtend op uitbreiding van het schoolgebouw met 2 lokalen. In 1970 kwam deze uitbreiding, die tevens een moderniseringsbeurt voor de gehele school betekende, en ongeveer f 250.000,- kostte, tot stand. Ook de leer-middelen hadden een algehele vernieuwing ondergaan, waardoor weer een bijdetijds onderwijscentrum was ontstaan. De ligging nabij een drukke verkeersweg leverde toenemende bezwaren op. Mei 1973 telde de school 118 leerlingen. Een statutenwijziging was in bewerking om de band met de

Gereformeerde Kerken in Nederland door te snijden, en er een bijzondere school voor Christelijk basisonderwijs van te maken.

Het kleuteronderwijs is in Sauwerd laat van de grond gekomen. Reeds omstreeks 1955 waren er aarzelende contacten tussen Gereformeerden en Gereformeerden vrijgemaakt om de mogelijkheden te verkennen om tot de stichting van een kleuterschool te komen. Gedacht werd, de school te starten in het kerkgebouw van de vrijgemaakt-gereformeerden of in het gebouw "Salvatori". Beide gebouwen werden echter door de inspectrice van het kleuteronderwijs ongeschikt bevonden. De positieve wil tot samenwerking liet tevens te wensen over, en daar het in de wet gevraagde aantal kleuters niet geheel werd bereikt, zakte de poging weer in. Van de wettelijke mogelijkheid om ontheffing van het verplichte kleutertal te krijgen werd geen gebruik gemaakt. In 1964 werden opnieuw pogingen aangewend en nu vonden gereformeerden en gereformeerden vrijgemaakt elkaar in een stichtingsverband. Een poging om ook hervormden in deze stichting ondergebracht te krijgen, mislukte echter. Het gelukte nu ruimschoots voldoende kleuters op de lijst te krijgen, en met voortvarendheid werd verder gewerkt aan de plannen. Met name moeten hier W. Datema Jzn. en J. Bolhuis als gangmakers worden genoemd. Nadat eerst het gemeentebestuur om zuiver formele redenen de aanvraag om medewerking afwees, werd een hernieuwde aanvraag met succes bekroond. Opnieuw onstond wrijving met het gemeentebestuur, toen dit bestuur een stenen schoolgebouw bleef eisen, doch het stichtingsbestuur, om tot een snelle realisering te komen, een semi-permanente houtbouwschool wenste te bouwen. Het stichtingsbestuur kreeg zijn zin, en op 9 januari 1967 kon een fraai schooltje, dat de naam "Roodborstje" kreeg, geopend worden. Het bleek, dat de school in een grote behoefte voorzag, want bij de opening kreeg de school reeds het maximale aantal van 40 kleuters en moesten er 4 op de wachtlijst worden gezet. De eerste kleuterleidster was mej. T. Bos uit Termunten. Deze grote toeloop van kleuters bleef bestaan, ook van Adorp. Doch al spoedig ontstonden ook daar plannen tot stichting van een school, hetgeen op 3 oktober 1970 leidde tot de opening van een openbare kleuterschool aldaar, zoals eerder reeds is beschreven. Het aantal kleuters daalde daardoor wel, maar zou toereikend blijven om in Sauwerd de stichting van een 2de lokaal voor te bereiden. In 1969 mocht een tweede leidster worden benoemd, hetgeen resulteerde in de benoeming van mej. A. Corsaan. De nieuwe klas werd ondergebracht in de grote zaal van het dorps huis "Ubbegaheim". Deze toestand duurde voort tot voorjaar 1973, toen de bouw van een nieuw speel-werklokaal aan de kleuterschool "Roodborstje" aan de Lindenlaan gereed kwam, een investering van rond f 100.000,-. Juni 1973 telde de school 61 kleuters.

9. De vorming van de gemeente Adorp: Geschiedenis der gemeente.

De gemeenten hebben nog slechts een jonge geschiedenis: hun bestaan daert pas van 1808. Daarvoor werd de bestuurlijke taak, die thans de gemeenten is toebedeeld, door andere instellingen waargenomen. In de eerste plaats door de kerken, die een veel grotere taak in het maatschappelijke leven vervulden als thans. Voor de invoering van de burgerlijke stand in 1811 waren het doopboek en het kerkelijk huwelijk op dit terrein de enige documenten. Het onderwijs en de armenzorg behoorden geheel tot het terrein van de kerk.

Waterstaatszaken werden afgehandeld door de Zijlvesten. Het Wetsinger Zijlvest omvatte 2 schepperijen: Selwerd, Noordwolde, Harssens en Adorp en daarnaast Wetsinge met Sauwerd, Tijum en Valkum en Westerdijkshorn. Het bestuur en de rechtspraak waren in handen van de redgers, die steeds zelfstandiger de zaken regelden; hier de hoofdelingen van de Onstaborgen. Voor een bestuursorganisatie als een gemeente was voor 1800 geen taak. In de regententijd voor de Franse revolutie zien we, dat een gering aantal vermogende families het bestuur en de rechtspraak in handen had. Deze families waren er voortdurend op bedacht, elkaar te bevoordelen. Door de misstanden, die waren ontstaan, ontstond er in 1748 een oproer in de Stad. Als gevolg hiervan werd door de Staten van Groningen en de Stadhouder in 1749 een Regelement Reformatoir vastgesteld, welke het Bestuur in Stad en Ommelanden in grote lijnen regelde. Hierdoor werden de ernstigste gebreken weggenomen en werd aan de grootste uitwassen van de macht van de hoofdelingen in de dorpen een einde gemaakt. De Franse revolutie had daardoor in het Noorden niet zoveel invloed: in 1748 was er al een kleine revolutie geweest. De Franse tijd met zijn beginselen van vrijheid, gelijkheid en broederschap maakte een definitief einde aan de macht der regenten of hier: de borgbewoners, en zorgde voor een verdere democratisering van het bestuur.

Reeds in 1798 werden voorlopige plaatselijke besturen ingesteld over gebieden, die ongeveer 2000 inwoners telden. Ons gebied ging tot de kring Winsum behoren. De taak hiervan was uiterst bescheiden, terwijl door gebrek aan geld de organisatie een kwijnend bestaan leed.

In 1808 echter werden gemeenten geformeerd, die hun eigen huishoudelijke belangen mochten behartigen. Er werd nu een gemeente Winsum gevormd, bestaande uit Winsum, Obergum, Maarhuizen, Schouwerzijl, Rantum, Tinallinge, Klein Garnwerd, Bellingeweer, Wetsinge en Sauwerd. Tot

deze gemeente behoorden dus niet Adorp, Harssens en Wierum. President der gemeente was Pieter Durleu, heer van Bellingeweer. Aan deze gemeente was geen lang leven beschoren: in 1810 werd ons land bij Frankrijk ingelijfd, en naar Frans voorbeeld moesten er nu mairies of communes komen. Bij de indeling van 21 oktober 1811 werd er nu een mairie Adorp gevormd, omvattend de kerkdorpen Adorp, Harssens, Wierum, Sauwerd, Wetsinge en de buurtschappen Arwert, Sauwerdermeeden, Adorpermeeden, de Paddepoel, de Hammen, Hekkom en de Wetsingermeeden. Het tot Ubbega behorende gebied tussen de Oude Ae en de Wolddijk, dat op oude kaarten nog voorkomt als Sawerderwalda (is - Sauwerderbos) werd bij de gemeente Bedum gevoegd, zodat de Oude Ae de Oostgrens der gemeente werd. De Noordgrens werd het Wetsingermaar en de Hunzeraken. De Westgrens werd het Reitdiep. Ter hoogte van de oude Wetsinger sluis liggen enkele ha grond ten Westen van het Reitdiep binnen een oud Hunzerak, welke nog tot de gemeente Adorp behoren. De Zuidgrens werd deels gevormd door oude Hunzelopen. Tot 1 januari 1969 (gebiedsafstand aan Groningen) zijn deze grenzen ongewijzigd gebleven. De eerste maire der gemeente was G.H.Braker, landbouwer te Hekkom. Hij overleed in 1813. In de "correspondance du mairie d'Adorp" komt een aantekening voor dat tot de dood van G.H.Braker veel correspondentie door de "slofheid" van de toenmalige griffier verloren is gegaan. Toch zijn er nog enkele interessante stukken overgebleven, die een goed beeld geven van de Franse tijd. Een der oudste archiefstukken der gemeente is een brief, gericht aan de onderprefect van het arrondissement Appingedam "du departement de l'Ems occidental" (departement Wester-Eems), waartoe wij toen behoorden, vermeldende het bericht dat de raad (het raadslid) Aris Jan Arwert was overleden. In hetzelfde jaar werden er uitgebreide voorbereidingen getroffen voor een bezoek dat de Keizer Napoleon aan de gemeente zou brengen, op een rondreis door Stad en Ommeland. Het bezoek ging echter niet door. De maire zond een schrijven aan de kerken, waarin deze werden gelast op 15 augustus (Maria Hemelvaart) tussen 10 en 11 uur ter gelegenheid van de verjaardag van Z.M.de Keizer een Te Deum te zingen. Op 8 oktober werd alle kerken in de gemeente op last van de hoge overheid door de maire al weer opgedragen een Te Deum te celebreren tijdens de godsdienstoefening op die dag, ter gelegenheid van de roemruchte overwinningen, door Z.M. de Keizer in Rusland behaald. Iedere kerk mocht dit doen op de haar geëigende manier! Er werden paarden gevorderd, terwijl vele mannen werden opgeroepen voor het bouwen van verdedigingswerken bij Delfzijl. Enkelen doken onder.

Uit de correspondentie van die dagen valt eveneens nog iets af te leiden over de oudste nog aanwezige woning van Sauwerd, het pand Schuttersweg 2 (H.Bierling). Deze woning was volgens inlichtingen van de maire van Adorp, ingewonnen bij oude ingezetenen van Sauwerd, gebouwd voor rekening van de redger van de rechtstoel Adorp en Wetsinge-Sauwerd of van de Onstaborgbewoner. (Dat zal wel dezelfde persoon zijn geweest). Toen de "roode roede" (de veldwachter van voor de Franse tijd die toen in dienst stond van de redger) Rijkelt Jans Holtman, nadat hij het huis ruim 40 jaar had bewoond, in 1812 kwam te overlijden, waren er geen eigendomsbewijzen en wist men niet uit te vinden, wie de woning met een bijbehorende kamp land toebehoorde. De maire vroeg toen om advies aan de prefect te Appingedam. Na vele jaren kwam de uitspraak: de gemeente kon de woning gaan verhuren en de huur in de gemeentekas doen vloeien. De kamp land, waarop in 1813 de "rustende schutterij" (dat waren de grootverlofgangers) regelmatig oefende (oorlogstijd!) werd in handen gesteld van de kerkvoogdij. Deze moest er wel voor zorgen dat een weg over het land voor rijtuigen begaanbaar bleef. De naam Schuttersweg is er van overgebleven.

Bij het herstel van onze onafhankelijkheid in 1813 verdwenen de Franse namen: de maire werd schout en zijn adjuncten assessoren. In 1825 kwam de term burgemeester in ere, terwijl in 1851 de benaming wethouder algemeen werd. Vele van de (goede) bestuursmaatregelen van Napoleon bleven in ere. Dit tot verdriet van hen, die de invoering van de burgerlijke stand in 1811 als een grapje hadden beschouwd, en een familienaam als Schele. Naaktgeboren enz. hadden opgegeven. In de gemeente Adorp werd vooral het beroep als familienaam aangenomen (Mulder, Boer, Slachter enz.) omdat het beroep dat men uitoefende toch al veel als nadere aanduiding was gebruikt. Ook de woonplaats werd nogal eens aangenomen (Arwert Oosterhuis, Westerhof, enz.). Overigens hadden de belangrijkste families veelal reeds een achternaam. Napoleon had ook de stoot gegeven tot de totstandkoming van het kadaster. Vele jaren werd er aan gewerkt; in 1832 kwam het gereed. De eerste kadastrale kaart van de gemeente van omstreeks 1828 laat zien, dat zowel Adorp als Sauwerd zeer klein waren, maar met vooral op de wierden een dichtere bebouwing dan tegenwoordig van zeer kleine woningen. Het inwonertal der gemeente lag toen tusser 900 en 1000. Burgemeester G.H.Braker was in 1813 opgevolgd door G.G.Zijl, eveneens landbouwer. Deze vermeldde een natuurramp op 27 juni 1817: door een enorme hagelval was de oogst totaal vernield. Een dag later konden de maaiers 's middags nog niet weer aan het werk gaan omdat in het gras de hagels nog een handbreed hoog lagen.

Een ramp van geheel andere aard was de veepest, die de rundveehouderij verschillende malen verschrikkelijk teisterde. Reeds in 1476 kwam deze ziekte voor, doch in ons land hadden deze ziekteuitbarstingen hun hoogtepunt tussen 1710 en 1820. Deze ziekte teisterde in het bijzonder onze streek geweldig. In sommige jaren werd de veestapel er door gehalveerd, op individuele bedrijven soms gedecimeerd. Tengevolge daarvan was men gedwongen steeds veel buitenlands vee te importeren, in onze streken vooral uit Denemarken, doch hierdoor nam het besmettingsgevaar toe. Veel veehouders raakten totaal verarmd. Het gevolg was, dat er zeer veel grasland werd gescheurd, en vele voorheen zuivere weidebedrijven werden omgezet in akkerbouwbedrijven. De vooral in de Franse tijd hoge graanprijzen werkten dit verschijnsel mede in de hand. Anderen gingen tot het weiden van schapen over.

Nadat velen zich op de bestrijding van de veepest hadden geworpen, waaronder Petrus Camper en Wouter van Doeveren, gelukte het de op Garnwerderhoek onder Winsum wonende landbouwer Geert Reinders de ziekte definitief te bedwingen door de ontwikkeling van een inentingsmethode van de runderen tegen de veepest. Daarmee heeft hij niet alleen de veehouderij, doch de gehele samenleving een zeer grote dienst bewezen. Op zijn grafzerk op het Winsumer kerkhof staat te lezen:

Hier rust, die van zijn vroegste tijd
naar wijsheid zocht door eigen vlijt
die reeds als boer zijn kunstvlijt zin
steeds dienstbaar maakte aan 't algemeen,
vooral toen tegen pest en dood
hij 't kostlijk rund zijn bijstand bood;
Die elk in vreugd of droeven staat
belangloos hielp met raad en daad
en naderhand in elken stand
een sieraad was voor 't vaderland.

De eerste burgemeesters en wethouders kregen geen financiële vergoeding: de waardigheid van hun functie moest hen een voldoende beloning zijn. Overigens ging er bij de gemeente ook zeer weinig om, getuige de gemeenterekening van 1831. De inkomsten bedroegen toen f 1980,24⁵ en de uitgaven f 1977,49⁵ zodat de gemeenterekening tot grote voldoening van het gemeentebestuur sloot met f 2,75, zodat geen hoofdelijke omslag nodig was. In 1828 werd er een Commissie van Toezicht voor de scholen in het leven geroepen om te letten op de orde en de netheid in de scholen, op het beheer van de school en de leermiddelen, en of er goed zuinig met turf werd gestookt, enz., want vooral toen de leerlingen ontheven werden van

de verplichting 's winters een turf mee te nemen naar school, en de gemeente alles ging betalen, dachten sommige kosters (meesters) dat het niet op kon!

In 1827 kwam het voortbestaan van de gemeente Adorp in het geding, doordat het Provinciaal bestuur de gemeente Adorp bij Winsum wilde voegen. Het gemeentebestuur stond hier echter eensgezind afwijzend tegenover want Winsum was veel te ver weg: "wel 2 uur gaans van Wierum, terwijl men tegenwoordig om elk wissewasje op het gemeentehuis moet zijn. Daar men verstoken is van een trekweg of een stenen voetpad en de kleiweg 's winters voor rijtuigen onbegaanbaar is, is het voor vrouwen, kinderen en ouden van dagen ondoenlijk Winsum te bereiken. Bovendien zou het geen voordeel geven, immers het salaris van de veldwachter blijft, evenals vuur en licht in de scholen, terwijl het tractement van de secretaris in Winsum omhoog zou gaan. Bovendien marcheert in de gemeente Adorp alles best, zodat niemand er mee zou zijn gebaat", aldus het gemeentebestuur. Het Provinciaal Bestuur zag toen af van verdere pogingen tot fusie van de beide gemeenten.

In 1842 kwam de straatweg Groningen-Winsum tot stand. Daarvoor moest een vaak grondeloze kleilaan het verkeer verwerken; schoolkinderen, die de weg moesten oversteken, moesten soms over de weg worden gedragen. Echter ook na de verharding bleef de weg Groningen-Winsum nog berucht, zelfs nog ver na 1900!

De nieuwe burgemeester C.W.P.van Naerssen, die landbouwer G.G.Zijl was opgevolgd, begon in 1844 met het bouwen van een nieuwe school te Wetsinge aan de Valgeweg, ter vervanging van de Sauwerder en de Wetsinger school.

Gedurende de gehele vorige eeuw, doch vooral van 1830-1860, heerste er met name in het dorp Sauwerd grote armoede. Vooral toen door een grote fytoftora-invasie de aardappelooft verschillende jaren bijna geheel mislukte, was de nood hoog gestegen en kwam de Sauwerder diakonie handen tekort. Het gemeentebestuur wilde toen graag, dat de diakonieën van alle kerken in de gemeente gezamenlijk over de gehele gemeente de nood zouden lenigen, doch hier verzetten de Adorpers en de Wetsingers zich sterk tegen: ieder kerspel moest zijn eigen boontjes maar zien te doppen. Het gemeentebestuur zag geen andere weg dan de Sauwerder diakonie met het voor die tijd hoge bedrag van f 500,- per jaar te subsidiëren. Er werden roggebrooduitdelingen gehouden voor f 0,30 per 4-ponds roggebrood. Omstreeks de eeuwwisseling spraken de Adorpers nog met een zekere minachting over het arme Sauwerd (Sauwerd met wel 3 a's uitgesproken!). Vele voor 1850 gebouwde huizen zijn deels gebouwd van de afbraak van

de borgen, de kerken en andere oude steenhuisen. Vandaar, dat in nogal wat oude huizen kloostermoppen in de muren aanwezig zijn.

In 1857 werd J.Witkop van Royen burgemeester, die in 1859 echter al weer opgevolgd werd door J.H.Leopold. Deze bleef maar een jaar en maakte in 1860 plaats voor Jhr.C.H.Quintus. De gemeente, die in 1850 1081 inwoners telde, was in 1860 tot 1207 in inwonertal gestegen. Daarvan woonden er te Adorp 393, Wierum 64, Harssens 66, te Sauwerd 481 en te Wetsinge 207. In deze jaren werd de Wierumerschouwsterweg verhard. Eveneens kwam de Wierumerschouwsterbrug gereed en werd de daar aanwezige veerpont (scholle) verkocht aan caféhouder Hamming te Garnwerd, die deze daar ging exploiteren.

In 1872 was ook de Munnikeweg met 50 o/o provinciaal subsidie verhard. In de volgende jaren kregen verschillende wegen in de dorpskommen een verharding, terwijl een subsidie van gemeentewege werd verstrekt op de verharding van verschillende particuliere wegen, zoals de Hekumerweg, de Paddepoelsterweg en de Karspelweg te Wetsinge (bij de naamgeving der straten in 1953 ten onrechte Wetsingerweg genoemd), enz. In enkele gevallen werd ter dekking van de onkosten tol geheven, o.a. bij de Wierumerschouwsterweg (tolhuis nog aanwezig), de Singelweg (tolhuis no.10, G.P. Suithoff). Ook de Provincialeweg werd ter financiering van de verbetering met tol belast. Er stonden tolhuisjes bij Tilburg (Prov.weg 14, H.van Dam), bij de boerderij Prov.weg 43 van D.J.Jensma (in 1938 weggebroken) en te Selwerd.

Een andere kwestie die het gemeentebestuur in die tijd bezig hield was het probleem gemeentehuis. Zoals in vele gemeenten het geval was, was het gemeentehuis gehuisvest in een herberg, waar de gemeente een lokaal in huur had en ook de raadsvergaderingen gehouden werden. Het was een herberg aan de Zuiderstraat te Adorp, waar in 1869 Jakob Sinning kastelein was. Deze vroeg in dat jaar een verhoging van de vergoeding van f 65,- tot f 100,- voor het herbergen van het gemeentehuis. Dit werd afgewezen, en men besloot het gemeentehuis voor één jaar op proef te huisvesten bij Hindriks in Adorp. In 1878 besloot men definitief te gaan naar J.H.Kruisinga en E.Slierma (herberg "Het Witte Hoes"). Omstreeks 1900 werd meer en meer de behoefte aan een eigen gemeentehuis gevoeld. E.Slierma bood toen zijn gehele café aan voor f 1800,-, terwijl G.J.van Zijl te Sauwerd gratis grond naast zijn café aanbood, als de gemeente daarop wilde bouwen. Deze G.J.van Zijl had in 1887 ook als eensgeprobeerd het gemeentehuis naar zijn herberg te krijgen.

In 1901 besliste het gemeentebestuur na langdurige discussies, dat een nieuw te bouwen gemeentehuis op de meest centrale plaats in de gemeen-

te moest worden gebouwd, waartoe op de hoek Stationsstraat-Winsumerstraatweg te Sauwerd een perceel grond werd aangekocht. Zeer laat, toen het bouwplan voor f 4700,- reeds was gegund aan aannemer H. Bijmolt te Westeremden, volgde nog een adres van enkele ingezetenen van Adorp aan H.M. de Koningin om het Raadsbesluit te vernietigen en alsnog in Adorp te bouwen. Dit adres vond geen gehoor. Het nieuwe gemeentehuis, dat maar matig beviel werd in 1937 grondig verbouwd.

Inmiddels was in 1893 na een ambtsperiode van 32 jaar Jhr. C.H. Quintus bevorderd tot burgemeester van Haren. Groot was de vreugde in de gemeente, toen in zijn plaats werd benoemd een zoon van de zeer geziene Adorper predikant Ds. Piccardt: burgemeester J.H.H. Piccardt. Deze vreugde wist het gemeentebestuur echter niet materieel te laten blijken, want toen de nieuwe burgemeester een salarisverhoging van f 375,- tot f 600,- vroeg, weigerde de raad dit. Toen restte de burgemeester geen andere oplossing dan zo snel mogelijk te solliciteren. In 1897 vertrok hij naar de gemeente Finsterwolde. Zijn opvolger was Th. Cluysenaer. Deze vertrok in 1899 reeds naar Borculo, om in dat jaar opgevolgd te worden door burgemeester G. Rookmaker. Deze zou de gemeente vele jaren blijven dienen. Het inwonertal der gemeente dat in 1860 nog slechts 1207 bedroeg, was daarna flink gaan oplopen, zodat in 1878 de grens van 1500 inwoners was bereikt. Na een top van 1524 inwoners in 1886 liep het inwonertal daarna weer sterk terug onder invloed van de slechte economische omstandigheden door de crisis der tachtiger jaren. Er werd toen grote armoede en soms honger geleden. Vooral in de barre winter van 1890-1891 steeg de nood hoog. De aardappeloogst, die dat jaar slechts was uitgevallen, kon in de kleine arbeidershuisjes met halfsteens muren onder de bedstee vaak niet vorstvrij worden gehouden, waardoor door bevrozing nog veel verloren ging. Het gevolg van alle ellende was, dat velen naar Amerika emigreerden. Omstreeks 1850 was er ook al zo'n emigratiegolf geweest. In 1900 was het inwonertal gedaald tot 1281, om daarna tengevolge van verbeterende economische omstandigheden, waardoor het vertrekoverschot terug liep en door de hoge geboortecijfers, geleidelijk weer iets op te lopen.

De zeer slechte toestand in de landbouw in de crisistijd prikkelde tot het zoeken naar meer rationele produktie- en afzetmethoden. Als gevolg daarvan werd te Adorp in 1896 een coöperatieve zuivelfabriek "de Eendracht" opgericht. Er waren bij de oprichting 22 leden, die het eerste jaar 300.000 kg melk leverden; hiervan werd 30 ton Edammer kaas geproduceerd. Met wat ups en downs hield de fabriek het uit tot 1911, toen deze werd verkocht aan de heren Sijbaltsen en de Maar. Kort daarop nam het door J.E. Scholten in 1912 gestichte zuivelbedrijf "Lijempf" de fabriek over. Dit

bedrijf exploiteerde onder de naam "Welgelegen" de fabriek nog enkele jaren, waarna de "Lijempf" de melkverwerking concentreerde in een door haar nieuw gebouwde fabriek te Winsum. "Welgelegen" werd verkocht aan de familie Henckel, die er sindsdien een slagersbedrijf in uitoefent. Inmiddels had de gemeente straatverlichting gekregen. Reeds in 1875 waren daarvoor plannen, doch de gemeenteraad vond de olie te duur. In 1900 kwamen de eerste straatlantaarns: de gemeente leverde de olie, particulieren moesten zorgen voor het ontsteken en onderhoud. Een gering aantal lantaarns stond hier en daar verspreid. Later kwam de straatverlichting volledig voor gemeenterekening. Oude Sjoukje Rozema en later Aaltje Burger, beter bekend als Aoltje Tiem'kes waren de Sauwerder "old lamplighters". In 1916 werd de gemeente op het elektrisch net aangesloten. Toen kreeg ook de straatverlichting een flinke uitbreiding. Het betekende niet, dat alle huizen direkt op het net werden aangesloten: in de sobere levensstijl van die dagen werd het door meerderen als een te grote luxe beschouwd en ging men met de petroleumlamp rustig verder.

De ingetogenheid in de levensstijl was vooral het kenmerk van de Gereformeerde bevolkingsgroep. Omstreeks 1850 was het geestelijke klimaat in Sauwerd en Adorp nog vrijwel gelijk, doch omstreeks 1900 was reeds een duidelijk verschil aanwezig. Af en toe kwam het in de raad tot een botsing door het verschil in geestelijke achtergrond der verschillende raadsleden. Typerend was een discussie in de gemeenteraad in 1902. Toen had burgemeester Rookmaker als hoofd van de politie aan een draaimolenexploitant toestemming verleend in Sauwerd zijn draaimolen te plaatsen. In de eerstvolgende raadsvergadering kwam het raadslid J. Boer met een verklaring namens de anti-revolutionaire fractie, waarin gesteld werd dat het de A.R. ernstig had gesmart dat in Sauwerd een draaimolen had gestaan. Men nam het de burgemeester kwalijk, dat hij dit op eigen houtje, zonder overleg met de wethouders, had gedaan. Immers zo'n draaimolen gaf aanleiding tot onzedelijkheid, burengerucht en andere ongerechtigheden. Door deze uitspatting was de burgemeester de belangen der gemeente zeer slecht nagekomen.

Burgemeester Rookmaker verklaarde daarop dat van een uitspatting geen sprake was geweest, doch dat het slechts was gegaan om een onschuldig vermaak voor de opgeschoten jeugd, waarvoor in Sauwerd toch al zo weinig viel te beleven. Het raadslid Heeres antwoordde: "Sauwerders kunnen nu eenmaal niet feestvieren; dat moet ook geleerd worden! "

Een soortgelijke discussie voltrok zich in de gemeenteraad in 1969. Toen lag daar opnieuw het verzoek van een kermisexploitant om in Sauwerd enige kermisattributen te mogen plaatsen. De laatste week van juni zou

de Sauwerder kermisweek worden en f 250,- staangeld zou het de gemeente opleveren. In tegenstelling tot burgemeester Rookmaker vroeg burgemeester A.Sijbesma wel het oordeel van de raadsleden. Wederom werd er zwaar gediscussieerd of dit nu wel of niet kon, en welke beperkende bepalingen gesteld moesten worden. Nu bleek alleen de vertegenwoordiger van het Gereformeerd Politiek Verbond, raadslid W.Datema Jzn. onvermurwbaar voor draaimolens en poffertjeskramen. Drie jaar lang kreeg Sauwerd zijn "kermis", daarna liet de exploitant onopgemerkt door de Sauwerders, verstek gaan. Aan het Sauwerder publiek bleek voor hem geen brood te verdienen.

Kerkstraat omstreeks 1920, vóór de doorbraak van de prov. weg.

De Eerste Wereldoorlog had behalve de electriciteit nog een openbare nutsvoorziening gebracht: de telefoonaanleg begon in 1916.

De gemeente Adorp voteerde eveneens het hoge bedrag van f 15000,- als subsidie in de verbetering van de in uiterst deplorabele toestand verkerende weg Groningen-Winsum. De Karspelweg (Wetsingerweg) werd door de gemeente voor de afkoopsom van f 4250,- overgenomen van de toenmalige

eigenaren. Aan de heer J.W.Zwartsenberg werd een gedeelte van de Sauwerder wierde verkocht om die af te graven voor f 350,- plus 2 1/2 cent per ton. Allerlei voorschriften omtrent de afgraving werden gegeven, doch de heer Zwartsenberg nam het daarmee niet erg nauw. Hoewel in de raad de heer Zwartsenberg herhaaldelijk werd gelaakt om zijn handelwijze, en aan de raad werd toegezegd de zaak te zullen onderzoeken en regelen, bleef het gemeentebestuur in het handelend optreden tegen Zwartsenberg in gebreke. Een ernstig verminkt dorpsbeeld werd het resultaat van deze afgraving.

Vanouds was het Sauwerder dorpscafé het perceel Oude Kerkstraat no.5 (woning R.van der Kloet). Het was tevens een negotiebedrijf en een boerderij. Door de ontwikkeling van het verkeer nam een ander café de taak echter geleidelijk over: het café Aaltje van Hoving aan de Oude Winsumerstraatweg no.6 (plaats tegenwoordige café Barels). Omstreeks 1880 kwam dit café in handen van Gerlof van Zijl en later van zijn ongehuwde kinderen Jan, Jacob en Jantje van Zijl. Onder hun leiding kwam het café tot grote bloei, waaraan vooral ook de komst der spoorlijnen had meegewerkt. In de jaren voor de komst van de spoorlijn naar Roodeschool exploiteerde Jantje van Zijl zelfs een koffietapperij in het Sauwerder station. Het café werd verder enkele malen beduidend uitgebreid ten behoeve van het rijtuigenverkeer: het werd een doorrit en stalling met een uitstekende reputatie. Lange filles rijtuigen kon men bij het café aantreffen. Daarnaast was het café een bekend centrum van de paardenfokkerij. Jakob van Zijl reisde regelmatig naar Aurich om daar in hotel Piquerhof de Oldenburger en Oostfrieze paardenfokkers te ontmoeten. Vele hengsten werden door hem in ons land ingevoerd; in de bloeitijd waren er 6 beroemde hengsten gestationeerd. Tunnis Dijksterhuis en Hilbrand Huinder, later ook Johann Huinder, waren de stalknechten.

Ook was het café een tijdlang het centrum van de schaaksport; van de richtingen Delfzijl, Roodeschool en later ook Zoutkamp reisden de schakers per trein naar Sauwerd om in café van Zijl elkaar te ontmoeten. De schaaksport was toen een sport die door de meer goeude stand gaarne werd beoefend. 's Zondags was het café ook de uitspanning van de kerkbezoekers, die met paard en rijtuig gekomen waren. Het paard werd er gestald, de stoof werd er klaargemaakt om tijdens de langdurige kerkdiensten voor warme voeten te zorgen. Het kon gebeuren dat halverwege de preek een haarspeld uit het haar werd getrokken en een duik onder de bank werd gedaan om het kooltje vuur in de test weer wat op te rakelen. Daarna werden de rokken weer om de stoof uitgespreid en was men gereed voor de tweede helft van de preek.

In 1917 werd de heer G.W.H.Esselink benoemd tot gemeentesecretaris, terwijl in 1918 burgemeester Rookmaker pensioengerechtigd was geworden. Toen waren er echter twee kandidaten-opvolgers voor het burgemeestersambt uit de gemeente zelf: de raadsleden Freerk Veldman en Roelf Datema. De onderlinge verhouding tussen beide was zeer slecht, want twee kapiteins op één schip ging niet. Hoewel ongelijk geaard, waren beide markante, idealistische figuren. Vooral de eerste ontbrak het niet aan stoutmoedige plannen, o.a. om Adorp een vaarwaterverbinding te geven door het Selwerderdiepje te verbreden en te verdiepen. Hij was een zeer progressieve figuur. Beide kandidaten hadden hun aanhang in de gemeente. De Commissaris der Koningin droeg om moeilijkheden te voorkomen, geen van beide voor, doch zorgde voor de benoeming van de heer P.van Ek uit Heerenveen tot burgemeester van Adorp. Deze had de benoeming aanvaard, en de dag van zijn installatie was vastgesteld. Vlak voor zijn installatie liet de heer van Ek weten, dat hij alsnog voor het burgermeestersambt bedankte. De oorzaken hiervan lieten zich in verband met het voorgaande gemakkelijk gissen! Wat zich achter de schermen allemaal heeft afgespeeld kan men slechts vermoeden. De gemeente Adorp was er echter door in een ernstige impasse geraakt, want het zou wel zeer moeilijk worden alsnog een burgemeester voor Adorp te vinden. Geruchten gingen circuleren dat de gemeente Adorp bij Bedum zou worden gevoegd, en de Bedumer burgemeester bevestigde de geruchten door tijdens een raadsvergadering (al te voorbarig) deze mededeling te doen. Er kwam als een grote verrassing echter een totaal andere oplossing uit de bus: burgemeester G.Rookmaker werd opnieuw tot burgemeester van Adorp benoemd. Deze populaire figuur, die boven de partijen stond, was door de Commissaris der Koningin alsnog bereid gevonden het burgemeesterschap van Adorp enkele jaren te continueren. Het zouden er 5 jaren worden: in 1923 werd hij opgevolgd door de gemeentesecretaris G.W.H. Esselink, die toen burgemeester-secretaris werd.

In deze jaren ontwikkelde het dorp Sauwerd zich goed. In 1900 was het in 1898 gebouwde huis Oude Winsumerstraatweg no. 1 (winkel Antuma) de enige woning oostelijk van de Oude Winsumerstraatweg-Plantsoenweg, op een paar woningen aan het begin van de Oosterstraat na. Het dorp ging in ontwikkeling Adorp flink voorbij.

Terpstra's Laan (Oosterstraat) omstreeks 1910.

Als oorzaken kunnen worden genoemd de totstandkoming van het spoorwegstation, waardoor het dorp een flinke impuls had gekregen, en verder de stichting van de Gereformeerde Kerk en de Christelijke school, die Sauwerd tot het centrumdorp maakten van allen die zich daaraan verbonden gevoelden. Ook de verplaatsing van het gemeentehuis van Adorp naar Sauwerd versterkte de tendens dat Sauwerd het hoofddorp der gemeente ging worden. In de volkstellingperiode van 1930-1947 had Sauwerd zelfs met Uithuizermeeden en Wehe-den Hoorn het hoogste groeipercentage van Noord-Groningen. In dezelfde periode liep het inwonertal van Wetsinge en Adorp terug.

In 1928 vertrok de heer Freerk Veldman naar Afrika, waardoor aan een raadslidmaatschapsperiode van 25 jaar een einde kwam. Hij was een raadslid met vele opmerkelijke ideeën.

Inmiddels waren in de raad de discussies over de aanleg van waterleiding begonnen. In 1930 wees de raad waterleiding af: te duur. In 1933 opnieuw. Het moest tot de Tweede Wereldoorlog duren, alvorens met deze nutsvoorziening een aanvang werd gemaakt. Wel had de raad in 1920 reeds besloten tot aanleg

van een riolering. In 1924 werd de vieze Streeksgracht langs de Schoolstraat gedempt en door een riool vervangen. In 1932 was de riolering goeddeels in orde gekomen.

In hetzelfde jaar kwam de wegdoorbraak dwars door Sauwerd tot stand; vele huizen moesten daarvoor worden weggebroken. Een ander plan om een omsnijdingsweg aan de Westkant om het dorp heen te leggen, had het niet gered. Het dorp werd er lelijk door in tweeën geknipt, hetgeen in steeds ernstiger mate werd ervaren. In 1973, toen de verkeersintensiteit was opgelopen tot 7000 voertuigen per etmaal, werd een door het schoolpersoneel georganiseerde oversteekhulp voor schoolkinderen een steeds moeilijker uitvoerbare zaak. In 1921 stelde het gemeentebestuur in de dorpskom een maximum snelheid in van 10 km per uur. De uitwerking was volgens de raadsnotulen toen, dat de automobilisten niet meer zo woest door het dorp reden als vroeger. Doch in 1973 bleek een snelheidsbeperking tot 50 km per uur een lachertje, tengevolge van een voortdurende negering van de zijde van de automobilisten.

In het kader van de werkloosheidsbestrijding werd in 1932 de Tuinbouwstraat aangelegd. Overigens was de werkloosheid in de gemeente minder groot dan elders door de vele openbare werken die in onze omgeving werden uitgevoerd juist in het hartje van de crisis: niet alleen de rechtekking van de weg Groningen-Winsum, doch vooral ook de aanleg van het van Starckenborghkanaal met bijkomende werken gaf aan vele handen werk.

De wegdoorbraak door Sauwerd had eveneens tot gevolg gehad, dat het café van Zijl niet meer aan de hoofdweg was gelegen. Doordat de familie tevens ouder begon te worden, verdween de fleur van het bedrijf en werd het geleidelijk een stil café. In die tijd maakte een ander café n.l. "Het Zwarte Paard" van Roelf Nienhuis, dat wel aan de grote weg lag tijdelijk enige opgang, vooral voor bodekarren. Dit café stond aan de Provincialeweg no. 11 (woning Tj. Landegge) en werd in 1952 gesloten. Ook een café van mevr. Wed. Martje Arwert (nu kruidenierswinkel Klaas Arwert) profiteerde van het wegverkeer. In 1943 werd de toenmalige eigenaar Kees Arwert, evenals alle andere caféhouders, gedwongen een bordje "voor Joden verboden" voor het raam te hangen. Arwert weigerde dit, waarop het café werd gesloten, zelfs dichtgespijkerd. Na de bevrijding is het café niet weer heropend.

Een paar markante verschijningen in het vroegere dorpsbeeld zijn geweest de grote herenhuizen "De Hoop", een grote witte villa, tijdelijk burgemeesterswoning en dokterswoning. Later in verval geraakt en in 1938 weggebroken. Het stond op het perceel Provincialeweg 20, waar thans de heer K. Bouwman woont. Het andere herenhuis was "Spoorzicht", gebouwd in 1879 door Geert Elzes, gelegen aan de Zuidzijde van het dorp, thans Provincialeweg A2 en B2 (fam. Bakker). Tezamen met een mooie tuinaanleg met een vijverpartij met

goudvissen maakte het een verheven en riante indruk. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was het in gebruik bij de Duitse troepen, die het huis ondermeer als magazijn gebruikten. Toen de Duitse troepen in april 1945 vluchten moesten, werd het huis met al zijn voorraden in brand gestoken. De ruïnes werden in 1947 weggebroken, waarna het terrein tot 1959 braak lag. In dat jaar bouwden F. Bakker en J.G. Bakker er twee semibungalows. In 1933 was burgemeester G.W.H. Esselink vervangen door Dr. J.A.H.J.S. Bruins Slot. Deze publiceerde tijdens zijn verblijf in de gemeente Adorp vrij veel op politiek gebied. Gedurende de Tweede Wereldoorlog stond de ontwikkeling in de gemeente totaal stil. Op de avond van de 10e mei 1940 werd het grondgebied van de gemeente Adorp, zonder dat een schot gelost werd, door de Duitse troepen bezet. Aanvankelijk ging het leven zijn normale gang, doch al vrij spoedig groeide er in de gemeente een vrij uitgebreid verzet tegen de Duitsers. Burgemeester Bruins Slot zat er spoedig al in verweven, en dook in 1947 onder. Meindert Veldman, landbouwer te Heksum, werd gegrepen en kwam in een Duits concentratiekamp. Roelf Datema, wethouder der gemeente, liet in een vergadering het verboden "Wilhelmus" zingen. Hij moest er geruime tijd voor in het concentratiekamp Vught verblijven. Bij de spoorwegstaking in 1944 werd het woonhuis van de stationsambtenaar J. Donga (Stationsstraat 8) door de bezetters in brand gestoken. Zijn ondergedoken zoon bevond zich onder de vloer van het brandende huis. Toen de Duitsers weer waren vertrokken kon hij worden gered.

De N.S.B.-burgemeester J.J.C.A. Karres, welke de aan de kant geschoven burgemeester Bruins Slot was opgevolgd, genoot een slechte reputatie. Er waren vele onderduikers in het dorp en op de boerderijen rondom; soms werden nachtelijke razzia's gehouden door Landwachters en Duitsers, om de onderduikers te vangen of om andere verboden zaken op te sporen. Gedurende het laatste oorlogsjaar kreeg de gemeente Adorp veel evacués, vooral uit Limburg afkomstig, te herbergen. Ook werden toen vele mensen door de Duitsers aan het graven gezet: zgn. "Splitterboxen" langs de Provincialeweg en verder loopgraven en mitrailleurnesten. Merkwaardigerwijze aanvaardde men de graafverplichting vrij gedwee en onttrokken zich maar weinigen hieraan. In april 1945 naderden de Canadese en Poolse bevrijdingslegers de Stad Groningen, waar tussen 13 en 17 april zwaar gevochten werd. Op de morgen van de 17de april verlieten de Duitse troepen in allerijl Sauwerd om via het Hogeland zich op Delfzijl terug te trekken. De Ordedienst, tijdens de bezetting opgericht, nam het gezag over en arresteerde de burgemeester en enkele N.S.B.-ers. De Canadezen kwartierden zich in in het dorp en een afdeling bleef er tot half mei. Er werd een prachtig be-

vrijdingsfeest gevierd, met de Canadezen gedanst, en iedere avond was het een drukte van belang in het dorp. Het was een heerlijke tijd.

Na de bevrijding keerde burgemeester Bruins Slot niet terug. Als organisator van het ondergrondse verzet tegen de Duitsers en medeoprichter van het illegale blad "Trouw" was de aandacht dusdanig op hem gevallen, dat hij Lid der Tweede Kamer werd voor de A.R.Partij en hoofdredacteur van het inmiddels tot dagblad gepromoveerde blad "Trouw". De gemeente Adorp kreeg aanvankelijk een noodgemeenteraad onder leiding van locoburgemeester R.Datema.

In 1946 werd er weer op de normale wijze een gemeenteraad gekozen. In dat jaar werd de heer B.de Haan tot burgemeester benoemd. Deze vatte zijn taak op een ambitieuze wijze aan en het zag er naar uit, dat zijn beleid voortvarend en sterk zou worden. Helaas werd hij in hetzelfde jaar nog door een ernstige ziekte getroffen, waaraan hij in 1947 overleed. Zijn opvolger werd de heer J.Boersma, voorheen gemeentesecretaris van Uithuizen. Deze zou zijn ambt in de gemeente 20 jaar lang vervullen.

In de na-oorlogse periode kwam aanvankelijk veel woningnood voor. Vele gezinnen, vooral ouders en gehuwde kinderen woonden bij elkaar in. Het herstel van de oorlogsschade, die overigens in de gemeente Adorp zeer gering was, verliep voorspoedig. De evacués verdwenen geleidelijk weer en het normale leven keerde weer. Tot 1950 leek het leven veel op de vooroorlogse situatie; alleen de welvaart was groter, de ellende en armoede en werkeloosheid van de crisistijd der dertiger jaren ontbraken. Toch werd tussen 1946 en 1950 al de basis gelegd voor een voor de gemeente Adorp sombere periode, waarvan de gevolgen zich na 1950 volop zouden manifesteren. In de landbouw begon zich omstreeks 1950 een mechanisatiegolf te voltrekken, waardoor daar steeds minder mensen werk konden vinden.

Ook de vooruitzichten om ooit een landbouwbedrijf te kunnen bemachtigen leken voor boerenzoons somber. Ook was er in die tijd een ernstige koude oorlog met het Oostblok, wat velen deed geloven in een spoedige Derde Wereldoorlog. Het gevolg was, dat er een grote emigratiegolf ontstond. In totaal 180 personen, voornamelijk gereformeerden en vrijgemaakt gereformeerden, praktisch allen op Sauwerd georiënteerd, verlieten de gemeente en trokken naar een nieuw vaderland. Daarnaast begon ook de migratie een rol te spelen: vele gezinnen, vaak voorheen van agrarische oorsprong, verhuisden naar de groeiende industriecentra elders in het land. In de periode 1948 tot 1951 verbleven voorts vele jongeren langdurig in militaire dienst, goeddeels doorgebracht in Indonesië, waardoor ze lange tijd aan de dorpssamenleving onttrokken waren. In de middenstandsbetriebe, waar zich toch al een schaalvergroting aan het voltrekken was, ontstonden

grote moeilijkheden. Door de veranderingen in de samenleving waren veel beroepen overbodig geworden. Het gevolg was een geweldige uitdunning van het aantal middenstandsvestingen. Deze uitdunning ging zo ver, dat zelfs primaire voorzieningen in gevaar kwamen of ook nog weg vielen, waardoor de leefbaarheid der dorpen verminderde.

Het inwonertal der gemeente, dat in 1950 nog 1591 bedroeg, was in 1957 tot slechts 1438 gedaald. En deze daling was grotendeels ten koste van het dorp Sauwerd gegaan. Had dit dorp in de volkstellingsperiode 1930-1947 één der hoogste groeipercentages van Noord-Groningen, in de periode 1947-1960 was de bevolkingsterugloop bijna nergens zo groot als hier. In deze laatste volkstellingsperiode toonde het dorp Adorp daarentegen nog enige groei.

Ook negatief op de leefbaarheid van het dorp Sauwerd had gewerkt de kerkscheuring in de Gereformeerde Kerken, waardoor van samenwerking tussen de beide Gereformeerde groeperingen in vele gevallen geen sprake was. Al deze factoren tezamen hadden tot gevolg, dat er veel in het dorp over de kop ging, o.a. het vanouds befaamde Chr.Fanfarecorps "De Diletant". In het dorp ging een pessimistische toekomstverwachting overheersen. Nieuwe initiatieven ontbraken totaal, en Sauwerd maakte een doodse indruk. In genoemde periode begon het forensisme op te komen, doch in de gemeente Adorp werd geen actieve forenzenpolitiek gevoerd. Het voorkwam hoogstens, dat de gemeente niet nog verder afgleed. Men zag het forensisme als een tijdelijk verschijnsel, dat op zou houden zodra de woningnood in de stad Groningen voorbij zou zijn.

Toen het door eigen krachten klaargemaakte voetbalveld door het gemeentebestuur voor woningbouw werd gebruikt, werd niet meer voor een vervangend sportveld gezorgd. Met tot gevolg dat de voetbalvereniging op non-actief kwam te staan, en ter ziele ging. Later zou de gehele sportbeoefening hierin mee worden gesleurd. Zij die toch nog aan sportbeoefening wilden doen, oriënteerden zich op het dorp Baflo. Een nieuw gymnastiekgebouw annex Groene Kruisgebouw, dat in 1956 was gesticht, werd daarvoor hoogst onvoldoende gebruikt. De sportbeoefening werd in Sauwerd een achtergebleven gebied, en dat zou zo blijven, wachtend op initiatiefnemers die in staat waren door het treffen van de nodige maatregelen, deze weer op gang te brengen. Een initiatief, dat gezien het groeiend getal der opgroeiende jeugd en de betere toekomstverwachtingen van het dorp, hoognodig genomen moest worden. In 1968 was het zover, waarover later. Nog iets uit de geschiedenis van de sportbeoefening: toen in 1938 de nieuwe algemene begraafplaats aan de Laanweg gereed was gekomen werd het

achterste, als begraafplaats nog niet aangelegde deel, als voetbalveld gebruikt. Dit bleef zo tot de Tweede Wereldoorlog, maar daarna kwam de begraafplaats in gebruik. Daarom werd het gebruik als sportveld van het achterste gedeelte bezwaarlijker, waarom er dan ook geen toestemming meer voor werd verleend. Nadat eerder verspreid op gewoon grasland was gevoetbald, werd in 1949 aan de Oosterstraat door de voetballers zelf een perceel gemeentegrond geëgaliseerd en als voetbalterrein in orde gebracht. In 1956 kwam aan het gebruik hiervan een einde doordat door de gemeente 10 woningwetwoningen langs de Oosterstraat op het sportterrein werden gebouwd met het hiervoor beschrevene als gevolg.

Na de Tweede Wereldoorlog was ook de gymnastiekoefening op gang gekomen. Aanvankelijk in het café van Zijl en opvolgers. Dit ging op erg improvisatorische wijze. Daarna werd de gymnastiek verplaatst naar het gebouw "Salvatori", toenmalig verenigingsgebouw van de Geref.Kerk. Ook dit gebouw voldeed aan geen enkele eis, doch de gymnastiekvereniging beleefde er een ongekende bloeitijd met een top van 180 leden! Redenen, waarom plannen naar voren kwamen voor de stichting van het sportge-

bouw annex Groene Kruisgebouw. De stichting van dit gebouw gaf aanleiding tot een verhoogde rivaliteit tussen Sauwerd en Adorp over de vestigingsplaats. Al heel spoedig na de opening van het gebouw aan de Oude Winsumerstraatweg te Sauwerd, zakte de animo voor de sportbeoefening in, veroorzaakt door allerlei factoren, waarvan reeds genoemd de beëindiging van de voetbalsport, waardoor een actieve kern van de sportbeoefenende jeugd zich op Baflo ging oriënteren. Tevens de achteruitgang van het dorp, die een algemene malaisestemming veroorzaakte, welke verlamdend werkte op allerlei activiteiten, en een groot gebrek aan kader, dat bereid was leiding te geven. Aan nieuwe initiatieven om aan de algemene afbrokkeling van het platteland zo goed mogelijk het hoofd te bieden ontbrak het in Sauwerd op pijnlijke wijze. Integendeel, men aanvaardde de toestand zeer gelaten en was onmachtig te profiteren van de unieke ligging van het dorp Sauwerd t.o.v. de stad Groningen. De gemeente Adorp bleef dan ook ver achter in ontwikkeling bij de buurgemeenten, die hun kansen veel beter uitbuiten. De image van de gemeente begon slecht te worden, waardoor het des te moeilijker werd de ontwikkeling alsnog om te buigen. Toch bleek na 1956 de afbrokkeling van het dorp weer tot stilstand te zijn gekomen. De woningbouw, vooral de bouw van woningwetwoningen aan de Oosterstraat, begon weer wat op gang te komen, terwijl het dorp zich tevens door de vestiging van vele jonge gezinnen flink verjongde. De gunstige ligging en de komst van de nieuwe Diesel-electrische treinverbinding, de zgn. "Blauwe Engel" had een en ander in de hand gewerkt. Het

gevolg was, dat er in de periode 1959-1963 een geboortegolf was ontstaan met een top van 31 geboorten per 1000 inwoners in 1961. Toch bleef de ontwikkeling van het dorp Sauwerd en van de gehele gemeente ten opzichte van de buurgemeenten relatief langzaam gaan.

Na 1967 begon de vestigingsdruk van buitenaf op Sauwerd echter duidelijk toe te nemen. De vooruitzichten voor een aanzienlijk gunstiger ontwikkeling in de naaste toekomst werden toen veel beter. In hoeverre dit tot een flinke dorpsuitbreiding aanleiding zou kunnen geven, werd echter in hoge mate afhankelijk gesteld van de mogelijkheden, die het streekplan Centraal-Groningen dat in 1971 werd vastgesteld, voor de dorpskernen over liet. Over dit streekplan later.

10. De geschiedenis van het Openbare Vervoer.

Voor 1880 kende Sauwerd nauwelijks openbaar vervoer. Het dorp lag niet zodanig aan een vaarwater, dat de trekschuit een kans maakte. En voor de diligence was de weg Groningen-Winsum te slecht. Het goederenvervoer speelde zich wel in hoofdzaak per schip af, waarvoor er laad- en losplaatsen bestonden bij de Wierumerschouw, bij 't Opslag in Sauwerd, en verder in Wetsinge aan het einde van de Wetsingerweg (Til) en bij Tilburg. Enkele boeren hadden een particuliere laad- en losplaats aan het water.

Het personenvervoer ging in hoofdzaak te voet, terwijl er voor beter gesitueerden het rijtuig was. Met een schimmel en een vos als tweespan voor een rijtuig was men sjiek uit!

Doch in 1875 doken ook in onze omgeving de spoorwegplannen op. Vele discussies, er over in de raad; vooral de plannen van de Winsumer G.H. Wierda trokken de aandacht. Aanvankelijk zagen de gemeentebestuurders er weinig heil in en distancieerde men zich van alle plannen, die het gemeentebestuur bereikten. Enige tijd later echter was men bereid f 1000,- te geven, indien Sauwerd het centrale punt van de spoorwegen werd. Toen in 1880 tot grote voldoening van het gemeentebestuur tot de aanleg van de spoorlijn Groningen-Sauwerd-Delfzijl werd besloten, dreigde er echter een nieuw probleem: de trein zou niet in Adorp stoppen! Talrijk waren de adressen aan de Minister om in Adorp alsnog een halte te krijgen, en de raad beloofde een klinkerweg van 2,75 m breed als de trein zou stoppen, terwijl de zeer actieve Adorper predikant ds. C.H. Piccardt een aktie ontketende, die f. 694,50 opbracht voor de verharding van de Spoorlaan. De aktie had succes: er gingen enige treinen stoppen. In 1884 was het zover, dat de spoorlijn naar Delfzijl geopend kon worden. Met grote feestelijkheden ging deze belangrijke ontsluiting gepaard. Een belangrijke bijkomstigheid was, dat de aanleg van de spoorbanen, de stationsgebouwen en verdere spoorwoningen en van de royaal uitgevoerde stationswegen door de Staatsspoorwegen in de ernstige crisistijd der tachtiger jaren aan vele handen werk gaf. De Stationsstraat te Sauwerd, deels over de oude Arwerderlaan lopend, werd op 5 m. breedte uitgevoerd.

Inmiddels opgekomen omnibusdiensten brachten de reizigers van het Hogeland naar het Sauwerder station, om vandaar de reis per trein te vervolgen. Ook te voet kwam men van heinde en ver op het station af. Kasteleine Jantje van Zijl begon een koffietapperij in het Sauwerder station.

In 1893 kwam ook de lijn naar Roodeschool gereed. Beide lijnen deden het aanvankelijk zeer goed. Zowel het goederenvervoer als reizigersvervoer

waren van grote omvang. Vooral de lijn naar Delfzijl werd een goudmijn van de Staatsspoorwegen genoemd. De ingebruikneming van de lijn naar Roodeschool deed de drukte op het Sauwerder station sterk afnemen, waarom de "koffieschenkerij" werd beëindigd. Het vervoer van landbouwprodukten zoals stro, vlas, suikerbieten, kunstmest en vee liep voornamelijk via het station, evenals kolen, bouwmaterialen, etc. Alleen turf en graan bleef grotendeels voor de schippers.

Na de Eerste Wereldoorlog begon het met het reizigersvervoer langzamerhand minder goed te gaan. In 1921 werd te Appingedam de Damster Auto Maatschappij opgericht, welke tegen zeer lage tarieven met autobussen reizigers ging vervoeren langs het Damsterdiep. Langzaam maar zeker wist deze busmaatschappij het gros van het reizigersvervoer tussen Groningen en Delfzijl tot zich te trekken, waardoor het reizigersvervoer per trein een enorme aderlating onderging. Een wilde boel ontstond er omstreeks 1930, toen ook particulieren zich met luxe auto's met reizigersvervoer bezig gingen houden. Kort voor het vertrek van treinen en bussen reed men naar de stations en bushaltes om daar de reizigers op te pikken en tegen betaling naar hun bestemming te brengen. Het openbare vervoer had het toen, terwijl door de crisis het vervoersaanbod toch al klein was, zeer moeilijk. Verschillende pas opgerichte busmaatschappijtjes gingen weer ten gronde of werden door een grote maatschappij overgenomen. Voor ons gebied werden van belang de busdiensten Nienhuis en Jager, die de lijn Zoutkamp-Groningen en Flikkema en van Dijk, die een dienst Pieterburen-Groningen gingen rijden. Door al deze busdienstjes werd de in 1921 geopende spoorlijn Winsum-Zoutkamp zo ondermijnd, dat het reizigersvervoer in 1938 al weer werd opgeheven. Er kwam toen een fusie tot stand van al deze busdiensten tot een nieuwe busonderneming, de N.V. "Marnedienst". In 1939 werd de V.A.D.O., welke reed van Uithuizen naar Groningen via Onderdendam, hier nog aan toegevoegd. Er was toen een busmaatschappij ontstaan, die het gehele Hogeland tussen Zoutkamp en Roodeschool via Winsum en Bedum met Groningen verbond. Deze busmaatschappij had de spoorlijn Groningen-Roodeschool aardig in de tang gekregen, waardoor ook daar het reizigersvervoer terug begon te lopen.

Het eerste slachtoffer van het opkomende busvervoer werd de Adorper spoorweghalte. In 1929 kwam een adres van de Adorper bevolking bij het gemeentebestuur binnen met het verzoek, een pas opgerichte busdienst vergunning te verlenen, ook in Adorp passagiers in en uit te mogen laten. Het gemeentebestuur stond dit toe. Geleidelijk werd het reizigersaanbod aan de Adorper spoorweghalte zo klein, dat deze in 1939 werd opgeheven. In 1968 werd het gebouw weggebroken.

Ook in Sauwerd begonnen velen door de wat afgelegen ligging van het station de trein ontrouw te worden, doch mede doordat het station door het nabij gelegen splitsingspunt der spoorlijnen toch bemand moest blijven, verdween de naam Sauwerd nog niet uit het spoorboekje.

In de dertiger jaren werd het reizigersvervoer op de lijn naar Delfzijl zeer slecht en werd over opheffing gesproken. Het goederenvervoer bleef echter van behoorlijke omvang.

Gedurende de oorlogsjaren was het vervoer op de lijnen hoog, doordat alle andere transportmiddelen geleidelijk begonnen weg te vallen. In de goederentreinen en soms in de reizigerstreinen reden in de laatste oorlogsjaren wagons met afweergeschut mee om de treinen tegen luchtaanvallen te beschermen. September 1944 brak de spoorwegstaking uit. De dienstdoende beambte J. Donga deed de wisselbediening op slot, nam de sleutel mee, en dook onder. De volgende dag kwam de Sicherheitsdienst er op af, en stak zijn woning in brand. Na de bevrijding stond het spoorwegbedrijf er ontredder bij; verschillende bruggen, o.a. de belangrijke spoorbrug over het van Starckenborghkanaal, waren opgeblazen. Toen deze weer waren hersteld, kwam met zeer oud en verwaarloosd spoorwegmateriaal het reizigersvervoer weinig frequent weer op gang. Vooral toen het busvervoer zich veel sneller van de oorlogsschade herstelde dan het treinvervoer op deze zeer perifeer gelegen lokaallijnen, daalde het reizigersvervoer sterk. In 1951 leek het einde van het reizigersvervoer per trein nabij, toen onder het mom van kolennood de treinen werden vervangen door spoorbussen. De toenmalige minister belette echter deze geruisloze opheffing der spoorlijnen, door de treinen weer te laten rijden. Het bleef een zorgelijke zaak, doch de Noord-Groninger bevolking, gewaarschuwd door de kolennoodperiode, bleef de trein trouw. Daardoor redde dit gebied het, ondanks de bevolkingsterugloop, de lijn Groningen-Roodeschool in het moderniseringsprogramma van de Nederlandse Spoorwegen opgenomen te krijgen. De lijn werd aanzienlijk verbeterd, en per 2 januari 1954 werd een uurdienst per D.E.-trein ingevoerd. Daarmee was het tijdperk van de stoomtrein definitief voorbij. Het reizigersvervoer kreeg door het nieuwe materiaal en de verhoogde frequentie een krachtige stimulans, terwijl het eveneens meewerkte aan het op gang brengen van het forensisme op Groningen.

Inmiddels voltrokken zich ook bij het busvervoer wijzigingen. De N.V. Marnedienst begon in moeilijkheden te geraken. Door de grote toename van het aantal personenauto's en enig verlies aan de verbeterde treinverbinding, doch vooral doordat het bedrijf kampte met veel te veel onrendabele lijnen in het uitgebreide net door een dunbevolkt vervoersgebied met teruglopende bevolking, kwam de maatschappij in moeilijkheden. De tarieven wer-

den te hoog en de bussen raakten verouderd. In 1954 werd toen de N.V. Marnedienst verkocht aan de Nederlandse Spoorwegen, die de diensten aanvankelijk onder de oude naam als een zelfstandige dochtermaatschappij verder exploiteerden, doch haar later bij haar dochtermaatschappij de GADO inlijfden. De frequentie op de hoofdlijnen werd opgevoerd, terwijl met moderne en ruime bussen werd gereden. De lijn werd doorgetrokken naar het Hoofdstation, terwijl in 1967 ook een stopplaats op de Grote Markt te Groningen werd verkregen. Hierdoor werd de concurrentiepositie van de trein in de dorpen, die zowel door de bus als de trein werden bediend, weer aanzienlijk verzwakt. Had het Sauwerder station in 1960 nog een totale reizigersbeweging van 314 per etmaal, in 1966 was dit tot 234 gedaald. Daarna kwam een kleine opleving, doch in 1972 was het onder de 200 gedaald. Daarmee was het station weer ernstig in de gevarenzone gekomen! In mei 1966 kreeg het Sauwerder station een gevoelige slag doordat de treinen naar Delfzijl, op een enkele uitzondering na, niet meer stopten. Daarmee was het dorp zijn rechtstreekse verbinding met een sterk in betekenis winnend gebied kwijt geraakt. Doch in 1967 begon alles nog veel onheilspellender te lijken: de N.S. vroeg de minister het reizigersvervoer op de lijn naar Roodeschool te mogen staken. Dit voorstel maakte een vreemde indruk, daar het reizigersvervoer op deze lijn aanzienlijk drukker was dan op de lijn naar Delfzijl. Noord-Groningen had daar niet op gerekend, en de algemene verontwaardiging was groot. Op 22 april trok er een protesttrein onder de naam "Eemshavenexpres" naar Roodeschool, die ook vanuit Sauwerd, ondanks de velen die de trein ontrouw waren geworden, grote belangstelling trok. Op het Sauwerder perron verwelkomde ondermeer een volksdansgroep de protesttrein, en zorgde voor de juiste sfeer. Ook tijdens de demonstratieve optocht door Roodeschool gaf deze groep van zijn aanwezigheid blijk. Spandoeken met waarschuwend op-schriften als: "Het Noorden geen trein - het Westen geen gas", probeerden de officials tot andere gedachten te brengen. Later kwam de N.S. zelf min of meer op haar verzoek aan de Minister terug, door op de lijn een proef te beginnen met een nieuwe vorm van treinbegeleiding, de centrale radioverkeersleiding (C.R.V.L.) in combinatie met het invoeren van automatische klapwissels. Deze proef werd als geslaagd beschouwd. Gelijktijdig verdween de stationsbezetting, waardoor de stationsgebouwen konden verdwijnen en worden vervangen door goed verlichte en verwarmde Leidseabri's. Op de lijn naar Delfzijl begon men in 1973 met een automatiseringsplan, dat ook hier de stationsgebouwen overbodig maakte en de lijn een heraankleding zou geven gelijk aan de lijn naar Roodeschool. Het zag er dan in 1973 ook naar uit, dat het stoere, forse Sauwerder stationsgebouw,

hecht, solide en weldoortimmerd, doch veel te duur in onderhoud, het niet lang meer zou maken. De laatste bewoner, ex-stationschef J.C. van den Dool had het gebouw in 1971 verlaten.

In 1969 werd het Sauwerder station voor goederenvervoer gesloten, doch in mei 1971 werden in het kader van de herstructurering van het goederenvervoer de gehele lijn naar Roodeschool en in de richting Delfzijl alle stations op Appingedam en Delfzijl na hiervoor gesloten. Op de lijn naar Roodeschool bedroeg het goederenvervoer in 1970 nog slechts 2500 wagonladingen, en op de lijn naar Delfzijl was het in 1972 ongeveer 20.000.

In 1973 kwam er een langjarig massaal buizentransport op gang van Mülheim (Ruhrgebied) naar Delfzijl, ten behoeve van de olie- en gaswinning in de Noordzee.

In 1970 werd begonnen met de bouw van de Eemshaven, welke in 1973 werd voltooid. De spoorlijn Groningen-Roodeschool werd in onderbouw doorgetrokken tot de haven, doch de bovenbouw bleef nog achterwege, wachtend op de vestiging van de eerste grote industrie met behoefte aan spoorwegaansluiting.

Het reizigersvervoer per trein is na 1970 wat afgezaakt door de forse tariefverhogingen van de N.S., waardoor in vele dorpen de concurrentiepositie van de trein ernstig verslechterde. Zo is de merkwaardige situatie ontstaan, dat tussen Groningen en Appingedam-Delfzijl de bus als dochtermij van de N.S. de reizigers in een frequente sneldienst voor de helft van de prijs vervoert als het moederbedrijf voor een veel minder frequente trein stopdienst in rekening brengt. Vooral in de weekeinden en de vakantieperioden was het treinvervoer gering. Aan het forenzenvervoer werd afbreuk gedaan, niet alleen door het enorm toegenomen personenautoverkeer, doch eveneens door de personeelsbus, waarmee door de bedrijven de werknemers gehaald en gebracht werden. Daarentegen begonnen de verkeersdrukte op de spitsuren en het gebrek aan parkeerruimte in de binnenstad van Groningen een belemmering te vormen voor een ongebreidelde ontwikkeling van het vervoer per particuliere auto, en eveneens een sterk stijgende benzineprijs en benzineschaarste.

In 1973, een jaar waarin door de N.S. ter beteugeling van de grote verliezen een verdere inkrimping van de dienstverlening werd overwogen, moest helaas worden geconstateerd, dat de Sauwerder bevolking bijzonder nonchalant omsprong met voor dit dorp een stukje natuurgeschenk, door veel te weinig van het station gebruik te maken. Zo daalde zonder een bijzondere oorzaak, volgens het verslag van de Kamer van Koophandel, de totale reizigersbeweging op het Sauwerder station van 87.384 in 1971 tot slechts 58.573 in 1972. En in 1973 was van een herstel allerminst sprake!

Met name de schadelijke en veelal zinloze gewoonte om langeafstands-

reizen niet in Sauwerd, doch in Groningen te beginnen. werkte sterk nadelig op de inkomsten aan reizigersgeld op het Sauwerder station. Ook het selectieve autogebruik: voor reizen, die zeer goed per trein gemaakt kun-

Het station van Sauwerd. Hoe lang nog dit beeld?

nen worden, de auto thuislaten, was bij de Sauwerder bevolking nog maar weinig ontwikkeld. Over de toekomst van het Sauwerder station was dan ook zorg op zijn plaats!

Ten slotte nog iets over de verdere geschiedenis van de spoorweginfrastructuur: In 1887 werd de 5 m brede Stationsstraat te Sauwerd in onderhoud aan de gemeente overgedragen. Het gemeentebestuur besloot tot een vernauwing tot 3,75 m. Want zulke brede straten waren niet in de stijl van de gemeente Adorp, waar gangen, stegen en kerkpaden de verbindingswegen vormden! In 1900 werd de vernauwing uitgevoerd. Het moest tot 1965 duren, alvorens er ideeën voor een verbreding tot de oorspronkelijke 5 m. geboren werden. Doch de gemeenteraad was er toen nog niet rijp voor. In 1972 was het zover, dat de raad een krediet ter beschikking stelde voor de verbreding. Na de uitvoering was de Stationsstraat, samen met een prachtige beplanting, een van Sauwerd's mooiste straten geworden.

Op het spoorwegemplacement waren in de loop der jaren al heel wat goederensporen verdwenen. In 1972 verdween de oude veelading. In 1973 werd het emplacement geheel vernieuwd doch bleven slechts 2 sporen

over. De plannen voor het oude stationsgebouw en de stichting van een nieuw perron met wachtgelegenheid, rijwielstalling en parkeerplaats, waren nog niet definitief. Behalve de dienststoppen had het Sauwerder station in 1973 47 reizigersstoppen per dag. Daarnaast telde het dorp nog 42 reisgelegenheden per bus.

11. Diversen.

A. De geschiedenis van de Posterijen.

De eerste brievengaarder te Sauwerd was Jurjen Dijksterhuis, die omstreeks 1850 zijn functie begon voor f 150,- salaris per jaar. De post werd ontvangen via de centrumplaats Onderdendam. Het eerste postkantoorje stond tussen de panden Oude Winsumerstraatweg 12 (winkel K.Arwert) en Kerkstraat 13 (bakkerij W.Zwartenkot). Jurjen Dijksterhuis werd in 1898 opgevolgd door zijn zoon Tunnis Dijksterhuis. Deze was tevens onbezoldigd veldwachter. Het kantoorje ging toen naar het pand Oosterstraat no. 3 (nu vervangen door het nieuwe Rabo-bankgebouw) doch werd in 1900 gevestigd in een perceel tussen Oude Winsumerstraatweg 2 (wed.Homan) en Burchtweg 1 (A.J.Marringa). Zowel dit postkantoorje als het eerste werden weggebroken bij de doorbraak van de Provincialeweg door Sauwerd in 1932. Toen had de opvolger van Tunnis Dijksterhuis, zijn zoon Jurjen Dijksterhuis, inmiddels reeds een nieuwe woning annex postkantoor gebouwd voor eigen rekening op het perceel Burchtweg no 3. Hier bleef toen het postkantoor gevestigd tot de pensionering van Jurjen Dijksterhuis in 1965. Omdat Jurjen Dijksterhuis geen zoon had werd toen een meer dan 100-jarige Dijksterhuistraditie op het Sauwerder postkantoor doorbroken. De P.T.T. plaatste aan de Meidoornlaan in 1965 een semi-permanent kantoorje. Het kantoor had de rang van hulpkantoor. Kantoorhouder werd nu A.Olthof, gekomen van Godlinze. Over de toekomst van het postkantoor bestonden verschillende plannen, waarvan echter geen enkele in 1973 het definitieve stadium had bereikt.

B. De Johann Huinderklok.

Sinds 1840 was het dorp Sauwerd een torenloos dorp, een ernstige declassering. Daardoor ontbrak het ook aan een openbaar uurwerk. Reeds lang leefde de wens om hierin op een passende wijze te kunnen voorzien. De gelegenheid deed zich voor in 1938, toen een nieuwe bijzondere school aan de Burchtweg gebouwd werd. Het raadslid Johann Huinder kwam toen met een voorstel om het hoektorentje der school van gemeentewege van een uurwerk te doen voorzien opdat Sauwerd op deze wijze weer een openbaar uurwerk rijk zou worden. De linker raadsfractie, de fractie der Gemeentebelangen, voelde er weinig voor. Zij vond een bijzondere school een weinig geëigende plaats voor een openbaar uurwerk. Met 4 tegen 3 werd het voorstel aangenomen.

Uit de verschillende offertes voor een uurwerk werd de goedkoopste gekozen, n.l. een klok van f 450,-. Sauwerd zou er weinig plezier van beleven want het openbare uurwerk, niet eensgezind tot stand gebracht, wist niet bij de tijd te blijven. Zelfs stond vele jaren op het openbare uurwerk van Sauwerd de tijd stil! Al naar de aktiviteit van het gemeentebestuur waren de pogingen om het uurwerk weer bij de tijd te krijgen, meer of minder intensief. Een financiële injectie van f 1300,- in 1964, met 4 tegen 3 aangenomen (Gemeentebelangen tegen), bracht ook al niet de oplossing: de klok sloeg beurtelings op hol of stond stil. En zo bleven de Sauwerders met spanning afwachten of toekomstige gemeentebestuurders er in zouden slagen de Johann Huinderklok in het gareel te krijgen om zo Sauwerd bij de tijd te doen zijn. In 1973 leek het er naar, dat het karwei, dank zij de deskundige inbreng van een forens, die zich vestigde, was geklaard. Waarmee gezegd wil zijn, dat forenzenvestiging voor Sauwerd onontbeerlijk is.

C. De geschiedenis van de verenigingsaccomodatatie.

Door de wegdoorbraak door Sauwerd stond het alom bekende café van Zijl niet meer aan de Hoofdweg. Doordat tevens de familie van Zijl ouder begon te worden, ging allengs de fleur van het bedrijf verdwijnen en werd het geleidelijk een stil café. Ook de gebouwen raakten steeds meer verouderd. In 1948 werd het café verkocht. Het ging daarna vele malen in andere handen over, waarbij de reputatie van het café sterk wisselend was. Wel bleef het in belangrijke mate onderdak bieden aan het niet-confessioneel gebonden verenigingsleven. Het confessioneel gebonden verenigingsleven concentreerde zich grotendeels rondom het gebouw "Salvatori" van de Gereformeerde Kerk. Op 3 april 1960 ging het dorpscafé in vlammen op, waarna van het te lage verzekeringsbedrag van f 50.000,- een nieuw bescheiden cafeetje annex melkzaak werd gebouwd. Het nieuwe cafeetje had een zeer bescheiden vergaderingaccomodatatie en kon met het niet meer eigentijdse gebouw "Salvatori" geen basis vormen waarop het dorp Sauwerd zich verder zou kunnen ontplooiën. Reden, waarom in sommige hoofden het dorpshuisidee rees. Doch de tijd bleek er aanvankelijk nog niet rijp voor te zijn. In 1964 was het zover, dat de greep naar het dorps huis met succes kon worden gemaakt: in 1967 kwam het dorpscentrum "Ubbegaheem" gereed. In een volgend hoofdstuk wordt de geschiedenis van de totstandkoming van "Ubbegaheem" nader beschreven. Het gevolg van de totstandkoming van "Ubbegaheem" was, dat de Gereformeerde Kerk het gebouw "Salvatori" ging afstoten. Het werd aan enige particulieren verkocht, die het gebouw gingen benutten als opslagplaats. Plannen van de Gereformeerde Kerk om een nieuw bescheiden "Salvatori" te bouwen voor het ei-

gen directe kerkewerk, kwamen in de ijskast; men ging zich voorlopig geheel op "Ubbegaheem" oriënteren.

De totstandkoming van "Ubbegaheem" is een flinke bijdrage gebleken tot een harmonische ontwikkeling van een dorp en een gemeente, die juist een ongunstige periode in hun geschiedenis achter de rug hadden.

D. De geschiedenis van de Raiffeisenbank.

De voorgeschiedenis van de stichting van de Coöperatieve Boerenleenbank "Adorp" en het functioneren van deze bank is uitvoerig beschreven in het jubileumboek van deze bank, in 1973 uitgegeven bij het 50-jarig bestaan van de bank en de opening van haar nieuwe bankgebouw. Dit jubileumboek bevat 177 oude foto's en ansichten van de gemeente Adorp, en is verkrijgbaar door storting van f 12,50 op giro 872503 t.n.v. Coöp. Raiffeisenbank "Adorp", Oosterstraat 2 te Sauwerd. Automatische toezending volgt dan.

In 1922 was het zover, dat de initiatieven voor de oprichting van een coöperatieve krediet- en spaarbank door Freerk Veldman, Derk Naber, hoofd der school te Adorp, en anderen beloofd werden: de oprichtingsvergadering werd gehouden, en een voldoende aantal personen trad toe als lid. Als eerste kassier werd benoemd Pieter Brouwers te Sauwerd, voorheen landbouwer te Heksum. De bank hield kantoor bij hem aan huis, in het pand O. Winsumerstraatweg 3 (thans M.A. Nieuwenhuis). In 1926 nam Brouwers ontslag, en kort daarna overleed hij. Zijn opvolger werd Jannes Datema. De bank hield toen tijdelijk zitting in café van Zijl. Doch in 1927 liet zijn vader Wridzer Datema, landbouwer in Wetsinge, een rentenierswoning bouwen in Sauwerd. Het kantoor werd nu verplaatst naar de nieuwe woning van zijn vader, het pand Oosterstraat 1. Ruim 45 jaar is de bank hier gehuisvest geweest. In 1932 huwde Jannes Datema en verhuisde naar Bedum, doch bleef kassier van de bank. Deze situatie duurde voort tot 1960; toen werd hij opgevolgd door z'n zoon Wridzer Datema. De bankzaken, die tot dit moment steeds van geringe omvang waren gebleven, begonnen zich nu flink uit te breiden, en weldra werd de huisvesting onvoldoende. In 1971 viel het definitieve besluit een nieuw kantoor te bouwen op het perceel Oosterstraat 2-4, waar een dubbele ernstig verkrotte, maar wel karakteristieke woning werd afgebroken. Mei 1973 kon het nieuwe bankgebouw worden geopend, een fraai en stijlvol, aan de omgeving aangepast bouwwerk.

In korte jaren groeide de bank uit van een vrij onbeduidende financiële instelling tot een uit het dorp niet meer weg te denken dienstverlenend centrum in het geldverkeer.

Daarnaast hield de Bondsspaarbank Winsum sinds 1965 zitting in Adorp (Openbare basisschool) en Sauwerd (Ubbegaheem)
Tenslotte herbergde Sauwerd sinds 1925 een filiaal van de Chr. Coöperatieve Spaarbank "Eigen Haard", waarvan Kornelis Kampinga de eerste kassier was. In 1938 droeg hij het over aan schilder Hendrik Dijk, welke op zijn beurt in 1962 opgevolgd werd als kassier door zijn dochter, mevr. T. Oosterhuis-Dijk.

12. De recente geschiedenis van Sauwerd.

Sinds de aanleg van de Tuinbouwstraat als werkgelegenheidsobject in 1932 was er aan het stratenpatroon van Sauwerd niets meer toegevoegd. In 1947 kwam voor Sauwerd een bescheiden bestemmingsplan gereed aan de Oostzijde van het dorp, doch aan de uitvoering werd niet begonnen. Langs de Oosterstraat en de Stationsstraat waren nog bouwterreinen beschikbaar, en zolang keek men de zaak aan. In 1956 kwamen er langs de Oosterstraat 10 woningwetwoningen gereed, hetgeen toen relatief een grote injectie voor het dorp betekende. Heel langzaam liepen de verder nog beschikbare bouwterreinen vol.

Pas in 1961 werd een begin gemaakt met de ontsluiting van het bestemmingsplan 1947 door de aanleg van de Meidoornlaan en het Noordelijke deel van de Lindenlaan. In 1966 werd de Lindenlaan doorgetrokken naar de Stationsstraat. In 1967 werd de Oosterstraat grondig gereconstrueerd. Deze straat was tot 1926 een particuliere weg, Terpstra's laan geheten, genoemd naar de bewoner van de boerderij Oosterstraat 39 (thans D.J. Marringa). Deze laan was al eens met gemeentesubsidie verhard. Doch toen de woningbouw langs deze laan, vooral aan de Noordzijde, omstreeks 1925 snel vorderde nam in 1926 de gemeente de laan over en verbeterde deze. Doch toen er flink wat woningwetwoningen verrezen langs dit ontoereikende weggetje, waarlangs een sloot een open riool vormde, ontstond er een onhoudbare toestand, die ondanks alle klachten van de bewoners, tot 1966 voortduurde. De reconstructie en rioeringsaanleg kostte de gemeente ongeveer f 175.000,-

In 1968 kwam de Acacialaan met het Goudenregenplein gereed. In dat jaar werd een begin gemaakt met de bouw van bejaardenwoningen, waaraan toen grote behoefte bestond. Het gemeentebestuur was laat met de plannen om tot bejaardenwoningbouw over te gaan.

De gemeente grenzen kwamen ook nog eens weer in het geding: de stad Groningen was voor haar toekomstige ontwikkeling uitbreiding van haar grondgebied nodig. Daartoe werd een wetsontwerp voorbereid, waarbij de gemeente Adorp ongeveer 355 ha met 52 inwoners aan Groningen zou moeten afstaan. Het gemeentebestuur verzette zich hier niet tegen, doch verlangde als tegenprestatie van de gemeente Groningen door de veroorzaakte inkomstenderving, waar nauwelijks lasten tegenover stonden, een gekapitaliseerde schadevergoeding van f 250.000,-. Deze claim werd in het wetsontwerp echter niet gehonoreerd. De wet werd aangenomen, waardoor de gemeente per 1 januari 1969 1/6 deel van haar grondgebied verloor.

In 1967 kwam het voortbestaan der gemeente in het geding naar aanleiding

van de aanstaande pensionering van burgemeester J.Boersma. Naar aanleiding van een voorstel van de meerderheid van het gemeentebestuur om de ambts-woning van de burgemeester een grondige opknappbeurt te geven, kwam wethouder J.L. Raangs met een minderheidsvoorstel om dit niet te doen, doch de kern Adorp bij Groningen te voegen. Wat er dan met Sauwerd en Wetsinge zou moeten gebeuren, kon dan naderhand worden gezien. Met alleen de steun van gemeentebelangen werd dit minderheidsvoorstel verworpen. Dit opmerkelijke voorstel had geen gevolgen: al vroegtijdig werd de gelegenheid om te solliciteren naar de burgemeestersfunctie opengesteld. In 1967 legde burgemeester Boersma zijn ambt neer. Al spoedig na zijn pensionering kwam hij te overlijden. Als zijn opvolger werd benoemd de heer A.Sijbesma, voorheen gemeentesecretaris van Ulrum. De heer Sijbesma vatte de zaak ambitieus aan, en voerde een actieve vestigingspolitiek. Deze had succes: bij zijn herbenoeming in 1973 was het laatste in de gehele gemeente Adorp beschikbare bouwterrein in beslag genomen. In dat jaar was het voor de gemeente Adorp, historisch gezien, grote aantal van 35 woningen in aanbouw. Bij de bouw van de laatste woningen en woningblokken in het bestemmingsplan Sauwerd leefden er bezwaren tegen de aard en de dichtheid van de bebouwing, met name bij de allochtone forenzen.

In 1973 was het gemeentebestuur er nog niet in geslaagd nieuwe bestemmingsplannen voor Adorp en Sauwerd goedgekeurd te krijgen, waardoor er een stilstand in de ontwikkeling (en dus achteruitgang) dreigde te ontstaan. De toekomstige uitbreiding was gedacht voor de particuliere bouw in Sauwerd tussen de Stationsstraat en de Arwerdertocht, en voor de sociale woningbouw ten Noorden van de Stationsstraat. In Adorp een plan ten noorden van de Spoorlaan. De omvang en ligging werd geheel bepaald door het in 1970 vastgestelde streekplan Centraal- Groningen. In de eerste versie van dit streekplan was voor de gemeente Adorp in het geheel geen woonfunctie meer weggelegd. Doch één van de eerste activiteiten van burgemeester Sijbesma was, er voor Sauwerd een 3-functie uit te slepen, hetgeen betekende, dat een rustige forenzenvestiging toegestaan werd, in een gefaseerd tempo. Het dorp Adorp kreeg een 4-functie, hetgeen inhield, dat een bestemmingsplan voor eigen behoefte toegestaan was. Wetsinge kreeg een 5-functie: geen bestemmingsplan; incidenteel kan, bijv. voor heraancleding van de wierde, een aangepaste bebouwing toegestaan worden.

Een ernstig twistpunt in de gemeente ging het tracé van een nieuwe aan te leggen weg Groningen-Winsum-Lauwerszee vormen.

Op de eerste versie van de streekplankaart kwam een slingerend beloop voor: oost om Sauwerd heen, vlak achter de woningen van de Lindenlaan langs, en

vlak langs de Westrand van Adorp. Over dit tracé ontstond een algemene verontwaardiging en werd "een lus om de nek van Sauwerd" genoemd.

Het gemeentebestuur, dat aanvankelijk ijverde voor een ten oosten van de spoorbaan gelegen tracé, kreeg te horen, dat dit tracé in verband met wensen van de stad Groningen omtrent aansluiting op het Stadswegenstelsel, in het geheel niet haalbaar was. Daarom sloeg de ijver over op haar tweede keus: geheel ten westen van Sauwerd en Adorp langs, op grotere afstand van de dorpen. Dit stuitte op grote weerstand, vooral bij allochtone forenzen, die in het gehele landschappelijk zeer fraaie Reitdiepgebied geen snelwegen wensten te zien aangelegd. Deze groep kwam met een alternatief tracé, geheel langs de westzijde van de spoorbaan. Dit had voor de dorpen eveneens grote bezwaren en was technisch zeer moeilijk uitvoerbaar. Het werd dan ook verworpen en in het ontwerp-streekplan kwam de tweede keus van het gemeentebestuur te staan. Doch de weerstand hiertegen groeide en verschillende krantenartikelen en ingezonden stukken in de krant lieten aan duidelijkheid niets te wensen over: onder geen voorwaarde een weg door het Reitdiepgebied. Plotseling wijzigde de stad Groningen haar standpunt, en toen was de zaak snel bekeken: er rolde een geheel nieuw tracé langs de Oude Ae uit de bus, waarin gemeentebestuur en actiegroep elkaar snel vonden, en waar vrijwel iedereen blij mee was. De strijd verlegde zich toen naar Winsum, of de Lauwerszeeweg oost of west om het dorp heen moest. Met een krappe meerderheid wonnen de aanhangers van het oosttracé het, doch de ambtelijke instanties toonden in 1973 nog weinig neiging aan een verandering der plannen in deze richting te werken: de weg werd eerst op een laag pitje gezet.

Behalve de woningbouw vatte burgemeester Sijbesma de sportbeoefening aan. Achter de Lindenlaan werd een perceel gemeentegrond beschikbaar gesteld, en de meeste voetballers, die op Baflo waren georiënteerd, waren bereid zich weer in te zetten voor een Sauwerder voetbalvereniging. Zo werd Sios herboren. Met vereende krachten en wat financiële steun van de gemeente kwam het nieuwe sportveld gereed. Het ging Sios zeer goed, en al spoedig kon het aantal elftallen worden uitgebreid. In 1973 kwam Sios met 5 elftallen in het veld.

Eveneens kwam de volleybal tot grote bloei. In 1968 werd de vereniging D.O. S. opgericht, die een grote belangstelling trok. De heer E.van Es wierp zich op de gymnastiekbeoefening. Dit resulteerde in de heroprichting van de gymnastiekvereniging, die de naam "Wardeus" kreeg. In 1973 telde deze vereniging ongeveer 180 leden.

Mevr.H.G.Sijbesma-Beukema hielp het in de gemeente Adorp jarenlang verwaarloosde werk van de Vereniging voor Vrouwelijke Hulpverlening van de

grond. Het gevolg was een bloeiende bejaardensociëteit in het dorps huis "Ubbegaheem", terwijl allerlei cursuswerk op diverse terreinen op gang kwam. Ook in Adorp dezelfde ontwikkeling

Door de activiteiten van de stichting Maatschappelijke Dienstverlening "Noord-Groningen" kreeg de sinds 1962 functionerende stichting Gezinszorg een nieuwe begeleiding en kwam het maatschappelijk werk en de georganiseerde bejaardenhulp op gang.

Andere nieuwe activiteiten waren een hengelclub en een kaartclub. Alles overziende kan worden gesteld, dat het dorp Sauwerd in het recente verleden een verblijvende opleving heeft doen zien, en dat de leefbaarheid van het dorp sterk is gestegen. Aan deze opleving is de forenzenvestiging in belangrijke mate debet geweest. Als geheel genomen kon in 1973 de integratie van allochtone forenzen en autochtone bevolking redelijk geslaagd worden genoemd.

Weliswaar waren er wel forenzen in het dorp komen wonen die zich met de dorpsamenleving op geen enkele wijze wensten in te laten, en die het nog geheel niet bekend was, dat er bij de middenstand ook nog wat te koop was.

Doch eveneens waren er vele voorbeelden aan te wijzen van forenzen, die voorop liepen in het sociaal-maatschappelijke en culturele dorpsleven.

Zal van een goede integratie ook in de toekomst gesproken kunnen worden, dan moet een te snelle forenzenvestiging worden voorkomen. De kans daarop leek echter, gezien de mogelijkheden binnen het streekplan, niet aanwezig.

Integendeel, voor het gemeentebestuur zal het zaak zijn, de vaart er zo goed mogelijk in te houden, opdat de samenleving niet in de oude versukkeling en verstarring terugvalt.

Als knelpunten in de toekomstige ontwikkeling moeten worden aangemerkt: de gebrekkige middenstandsvoorzieningen, gebrek aan bouwgrond, rioleringsproblemen, en voor een deel van de bevolking het ontbreken van openbaar onderwijs. Als grote mogelijkheid ligt er voor Sauwerd het opbouwen van een fraai beplant, landelijk, middelgroot dorp met een gevarieerde bevolking en een hoge woonkwaliteit.

Tenslotte mag nog worden vermeld, dat bij het afsluiten van de kopy voor deze uitgave het dorp, trouwens de gehele gemeente Adorp ter gelegenheid van het 25-jarig regeringsjubileum van H.M. Koningin Juliana in september 1973, in een opmerkelijke eensgezindheid er in slaagde een feest op touw te zetten, dat zijn weerga in de geschiedenis van de gemeente Adorp niet vond, en dat ook elders de aandacht trok.

Het Stichtingsbestuur van het dorps huis "Ubbegaheem" spreekt de wens uit, dat op deze ingeslagen weg zal worden voortgegaan.

DE STICHTING VAN "UBBEGAHEEM"

Op 3 april 1960 brandde er te Sauwerd een groot oud dorpscafé, compleet met doornit en stalling af. Het had een roemruchte geschiedenis, maar was nu volkomen verouderd. In zoverre was het afbranden geen groot verlies voor het dorp, indien er wat nieuws voor in de plaats zou komen. Want het café bood onderdak aan het niet confessioneel gebonden verenigingsleven en werd ook voor feesten en bruiloften, begrafenissen, verkopen en andere sociale dorpsactiviteiten veelvuldig gebruikt.

Daarnaast beschikten de Gereformeerden over het gebouw "Salvatori", een oud, afgekeurd schoolgebouw met 3 lokalen, dat als verenigingsgebouw werd gebruikt. Dit gebouw nam in het confessioneel gebonden sociale, maatschappelijke en culturele leven van het dorp een belangrijke plaats in. Daarnaast diende het de Gereformeerde Kerk voor haar kerkewerk. "Salvatori" voldeed evenmin aan de eisen van de tijd.

De Nederlands Hervormde Kerk bezat haar zgn. dienstgebouw, verbonden aan de pastorie aan de Molenstreek. Het bevatte één lokaal, dat het Hervormde kerkewerk diende. Het bood verder weinig mogelijkheden. De Gereformeerden Vrijgemaakt tenslotte gebruikten hun als verenigingsgebouw gesticht kerkgebouw, met losse stoelen als zitplaats, eveneens voor familiefeesten, bruiloften, enz. Het verdere kerkewerk vond in het kerkgebouw haar eigen lokaaltje.

In het buurdorp Adorp trok het eveneens verouderde dorpscafé "Het Witte Hoes" het grootste deel van het dorpsleven tot zich, doch het bood daarvoor bescheiden, en weinig eigentijdse mogelijkheden. Daarvoor was de zalenaccomodatatie te primitief. De Ned.Herv. Kerk stond een wel zeer bescheiden vertrekje voor haar kerkewerk ter beschikking, terwijl verder een leegstaand lokaal van de openbare school te Adorp voor repetities en vergaderingen van verenigingen beschikbaar werd gesteld.

Zo was de gebouwsituatie in de gemeente Adorp, toen het Sauwerder dorpscafé in de as werd gelegd. Al spoedig na de cafébrand rees in het hoofd van een paar ingezetenen van de gemeente Adorp de gedachte aan een dorps huis. Maar alvorens hierover te spreken wilde men eerst afwachten hoe de herbouwplannen van het café verliepen. Er gingen nl. ook stemmen op om met steun van het gemeentebestuur en particulieren een grote zalenaccomodatatie op te bouwen dan het bescheiden verzekeringsbedrag van f.50.000,- toe zou laten. Hier kwam echter niets van terecht; en voor het genoemde bedrag verrees een, alhoewel niet onaardig, toch zeer bescheiden café annex melkzaak. Op de geringe mogelijkheden die het nieuwe café bood, kon het dorp Sauwerd zich niet ontplooiën. Met name met

het oog op de toekomst van het dorp Sauwerd achtten een paar ingezetenen het noodzakelijk om de mogelijkheden te onderzoeken voor een dorps huis voor dit dorp. Het was hun bekend, dat daarvoor op dat moment gunstige subsidievoorwaarden aanwezig waren.

Herfst 1961 werd contact opgenomen met de Directeur van de Stichting Noord-Groningen, de heer W.J.Vuursteen, over de mogelijkheid van een dorps huis te Sauwerd. Het contact werd direct uitgebreid tot de heer S. Broekema, referendaris op het Provinciehuis en Secretaris van de Groninger Plancommissie. De taak van de Groninger Plancommissie omvatte ondermeer de verdeling van de gelden, die de Rijksoverheid, in dit geval het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, ter beschikking stelde voor de probleemgebieden, waartoe de gehele provincie Groningen behoorde. Met deze gelden beoogde men de achterstand weg te werken, die de probleemgebieden op het gebied van de sociaal-culturele en andere voorzieningen van maatschappelijk nut, over het algemeen bezaten. De stichting van Groene Kruisgebouwen, zwembaden, sportvelden en dorps huizen behoorde tot dit welzijnsbeleid, dat met financiële middelen probeerde de achterblijvende gebieden wat op te trekken. Als zodanig was een dergelijk subsidie in de gemeente Adorp zeer op zijn plaats. Omdat er meer plannen waren dan geld had de Provinciale Plancommissie tot taak de urgentie van de ingediende plannen vast te stellen bij de voordracht tot subsidie.

Het resultaat van de besprekingen was, dat als Sauwerd met een aanvaardbaar plan kwam en ook verder aan alle eisen zou worden voldaan, er voor Sauwerd naar alle waarschijnlijkheid wel een subsidie in de bus zou zitten. Dit subsidie bedroeg 75 o/o van de stichtings- en inrichtingskosten, tot een bepaald maximum, afhankelijk van de dorpsgrootte, en van de doeleinden, waarvoor het gebouw werd gebruikt. De eigen bevolking moest minimaal 10 o/o opbrengen, terwijl het Provinciaal Bestuur eveneens 10 o/o gaf. De rest zou het gemeentebestuur moeten fourneren.

Hieruit bleek, dat de dorps huisplannen financieel, althans wat de stichting betreft, gemakkelijk rond waren te krijgen, mits de bevolking zich achter de dorps huisplannen wilde stellen.

De initiatiefnemers stonden daarbij het idee voor, dat ieder kerkgenootschap een lokaal voor eigen kerkewerk ter beschikking zou hebben, doch dat alle niet zuiver kerkelijk gebonden activiteiten, evenals begrafenissen, bruiloften, recepties, enz. zouden verhuizen naar het te stichten dorps huis. Doch toen rezen de moeilijkheden. Een officieus onderhoud met het gemeentebestuur bracht aan het licht, dat van die zijde niet op actieve steun behoefde te worden gerekend. Men vond een dorps huis onnodig en boven-

dien, al zou de stichting financieel nog haalbaar zijn, de exploitatie zou een bodemloze put worden. Men verwachtte evenmin, dat het plan in de samenleving steun zou vinden. De zo enthousiaste initiatiefnemers mochten wel wat spartelen; men zou wel zien wat er uit de bus zou komen. Een onderhoud met de kerkeraad van de Gereformeerde Kerk in najaar 1961 leverde evenmin het gewenste resultaat op: het bleek, dat men daar plannen had met het gebouw "Salvatori" om dit gebouw verder uit te bouwen en te moderniseren, in de eerste plaats ten behoeve van de eigen gezindte, doch verder eveneens ten behoeve van het gehele dorp. Voorstellen van de zijde van de heren G.Velthuis en J.G.Bakker om de eigen plannen dusdanig in te perken, dat er voldoende ruimte voor een dorps huis over zou blijven, werden niet aanvaard. Men wenste over een goed geoutilleerd eigen cultureel centrum onder eigen verantwoordelijkheid de beschikking te hebben. Bovendien verwachtte men niet, dat voor een dorps huis de benodigde samenwerking gevonden zou kunnen worden, zodat men de eigen plannen die een concrete vorm hadden aangenomen: een drastisch verbouwingsplan van "Salvatori" onder architectuur van H.E. Nienhuis te Uithuizermeeden, hieraan niet op wilde hangen. Overigens wenste men de initiatiefnemers veel succes toe met hun streven ten bate van het dorp Sauwerd. De initiatiefnemers konden echter alleen maar de conclusie trekken, dat er in het sterk Gereformeerd georiënteerde dorp Sauwerd geen ruimte en mogelijkheden voor een dorps huis over zouden blijven.

Op een gemeentevergadering van de Gereformeerde Kerk, waar de gemeente de gelegenheid kreeg zich uit te spreken over de "Salvatori-plannen", werd door de dorps huisinitiatiefnemer J.G.Bakker voorgesteld de "Salvatori"-plannen sterk te vereenvoudigen, en de taak van "Salvatori" in te krimpen tot het zuivere kerkewerk, om zich voor de rest achter een te stichten dorps huis te stellen. Deze vergadering werd gepresideerd door de consulent ds.K.Reenders van Bedum. Hij stelde zich fel op tegenover de dorps huisplannen, en op een geforceerde wijze werden deze in de hoek gedrongen. Slechts weinigen bleven zich pro-dorps huis verklaren.

Met hangende pootjes kwamen de dorps huisinitiatiefnemers bij de heren Vuursteen en Broekema terug, om te vertellen, dat een dorps huis in Sauwerd geen doorgang kon vinden. Wel werd de afspraak gemaakt, dat Sauwerd niet van de lijst van dorps huis kandidaten zou worden geschrapt; want men zou nooit kunnen weten!

Met de "Salvatori"-plannen liep het niet voorspoedig. De Gereformeerde Kerk was vakant, wat maakte dat de vaart er uit was. Technisch was het plan ook maar zeer matig; het oude gebouw "Salvatori" leende zich niet

voor een verbouwing. De rondgang door de gemeente voor "Salvatori" leverde f 20.000,- op aan toezeggingen. De verbouwing heette f 50.000,- te kosten. Daarvoor was inmiddels een rijksgoedkeuring nodig alvorens een bouwvergunning kon worden verleend. Het was dus wachten geblazen . . . . In deze wachttijd ging het broeien en gisten in het dorp, en het getal der pro-dorpshuismensen groeide snel. Hiervoor waren allerlei oorzaken aan te wijzen: men begon in te zien, dat voor het dorp als geheel een dorps-huis een veel betere oplossing zou zijn; men leerde de wijze van functioneren van een modern dorps-huis kennen, en zag dit toch niet zo verwerpelijk was als men eerder op een gemeentevergadering had willen doen geloven. Men ging eveneens inzien dat de "Salvatori"-verbouwing eigenlijk een ondoelmatig geldaanwending zou worden met maar een matig resultaat en dat het bovendien een zeer grote financiële krachtsinspanning zou worden. Van zeer grote betekenis is ongetwijfeld geweest dat de nieuwe predikant ds. J.Boer zich in de Sauwerder situatie voor een dorps-huis verklaarde. Inmiddels was de bouwvergunning voor de "Salvatori"-verbouwing verleend. Toch werd niet met de bouw begonnen . . . Het heeft zich aan de waarneming onttrokken waar nu de vertragende factoren lagen. Het laat zich gissen, dat men de bouw niet liet beginnen, omdat men voelde dat de stemming bij de meerderheid pro-dorps-huis was omgeslagen.

Op een volgende gemeentevergadering kwam dit aan het licht: de kerke-raad kwam met een voorstel om met de "Salvatori"-plannen te wachten tot de dorps-huisvoorstanders hun plannen geconcretiseerd hadden. De Gereformeerden zouden hun eigen plannen daar dan naderhand bij aanpassen. Met een zeer grote meerderheid werd dit voorstel aangenomen. Daarmee was het "Salvatori"-plan van de kaart, en was wat de Gereformeerden betreft, het pad voor het dorps-huis geëffend.

Met vaart konden de dorps-huisvoorstanders met de werkzaamheden onder de bevolking starten. Veel gesprekken volgden, met de subsidiërende instanties, en vooral ook met de plaatselijke predikanten, om te vernemen hoe men in de diverse groeperingen tegenover de dorps-huisplannen zou staan, en om in de diverse groeperingen de dorps-huisdiscussies op gang te brengen. Hierbij bleek, dat de bevolking van Adorp zeer weinig geïnteresseerd was in een dorps-huis te Sauwerd, zodat vanuit Adorp op weinig steun kon worden gerekend. In de bewust Hervormde groeperingen stond men overwegend positief tegenover de plannen, evenals in de Gereformeerde groep. In de laatste groep was er echter een groep overwegend ouderen, die sceptisch stond tegenover de dorps-huisplannen en het liever op het oude vertrouwde "Salvatori" hield. De zgn. "eigen verantwoordelijkheid" woog hierbij zwaar, waarmee men soms echter meer bedoelde een controle

op "de anderen". In de vrijgemaakt Gereformeerde groep stonden verschillenden afwijzend tegenover de plannen, waarbij als argumenten naar voren werden gebracht: "de Synodalen aan een goedkoop nieuw "Salvatori" helpen" en "onze groep heeft geen dorps-huis nodig". Daar stond tegenover, dat ook vele vrijgemaakt Gereformeerden uit een oogpunt van dorpsbelang de plannen wel steunden. Zeer verdeeld en zeer uiteenlopend waren de meningen in de kerkelijk niet meelevende en de onkerkelijke groep. Opgemerkt kon worden dat over het algemeen diegenen, die nog niet zo lang in de gemeente Adorp woonden, warme voorstanders van de dorpsplannen waren, terwijl het groepistisch of dorpistisch denken relatief meer voorkwam bij de autochtonen, waarbij allerlei ressentimenten, soms veroorzaakt door voorvallen uit een zeer ver verleden, een rol speelden. Hierbij viel soms een flink stuk legendevorming te ontdekken.

Na deze voorlopige meningspeiling, op grond waarvan men meende verder te kunnen werken, werd een voorlopig stichtingsbestuur samengesteld, dat zo goed mogelijk alle gezindten en maatschappelijke groeperingen zou vertegenwoordigen, en bovendien in staat kon worden geacht het gestelde doel te realiseren. Het bestond uit de heren:

J.G.Bakker	voorzitter
W.Hoiting	secretaris
T.J.Pool	penningmeester
M.Bijsterveld	lid
A.Broekema	lid
L.Hofman	lid
M.A.Nieuwenhuis	lid

Dit voorlopige stichtingsbestuur is direkt voortvarend aan het werk gegaan. Om te weten, waaraan werd gewerkt achtte zij het nodig dat zo snel mogelijk een schetsplan van het te stichten dorps-huis gemaakt werd. Er werd contact opgenomen met het architectenbureau Hink Eldering uit Leeuwarden, dat vrijblijvend een schetsplan voor een dorps-huis vervaardigde. Dit schetsplan was direkt raak geschoten, ontmoette direkt grote instemming en vormde de basis voor het latere definitieve plan.

Op 8 juli 1964 was het zover, dat het voorlopige stichtingsbestuur de concrete plannen aan de bevolking kon voorleggen. Het was hoogzomerweer, een drukke hooiersdag en -avond. Alle inwoners van de gemeente Adorp waren uitgenodigd om zich over de plannen uit te spreken. Er kwamen nog geen 50 personen opdagen. Het bleek dat de stemming onder de bevolking tamelijk lauw en sceptisch was. Men geloofde niet in de realisering van zo'n groot project omdat men in de laatste 25 jaar niet anders had geleerd dan dat in de gemeente Adorp niets mogelijk was, of alleen maar mi-

nimumoplossingen. Verder keek men liever de kat nog eens uit de boom door thuis te blijven. Het gemeentebestuur was niet aanwezig.

Op deze in "Salvatori" gehouden avond gaf architect Eldering een toelichting op het schetsplan, terwijl de heren Broekema en Vuursteen de financiering en de verdere gang van zaken behandelden. Alhoewel er kritische geluiden naar voren kwamen, werden de plannen door de aanwezigen toch met instemming begroet. Met name wijlen Gefrit Bijsterveld heeft op deze vergadering de dorpshuisplannen grote diensten bewezen. Het voorlopige stichtingsbestuur kreeg van de aanwezigen een motie van vertrouwen en vrij mandaat om verder te werken.

Inmiddels had het voorlopige stichtingsbestuur zich reeds geruime tijd beraden over een geschikt bouwterrein. In de dorpskern was geen geschikt terrein voorhanden, waarom het voorlopig in het uitbreidingsplan werd gezocht. Het oog was hier gevallen op een terrein aan de Lindenlaan. Er was echter een wijziging van het uitbreidingsplan nodig alvorens hier gebouwd kon worden. En dit kon een tijdrovende procedure worden, vooral bij gebrek aan voldoende medewerking.

In augustus 1964 werd een inzamelingsactie onder de bevolking gehouden ten behoeve van de bouw. Deze werd een succes. In één rondgang werd een bedrag van f 19.600,- toegezegd, variërend in bedragen van f 2,50 tot f 500,-. Op de koplijst hadden behalve het stichtingsbestuur ook vertegenwoordigers van de drie fracties van de gemeenteraad en twee predikanten plaatsgenomen. Langs deze weg wil het stichtingsbestuur de bevolking van de gemeente Adorp hartelijk danken, dat zij spontaan in één rondgang ruimschoots de eigen minimumbijdrage voltekende. Het heeft veel extra werk voorkomen.

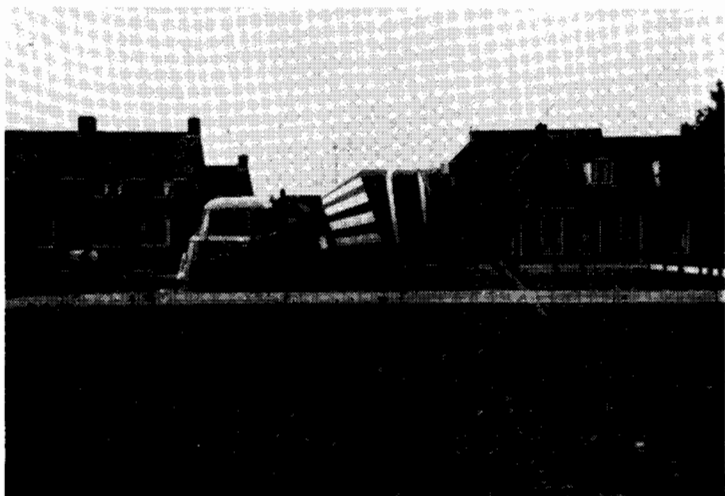
In dezelfde maand kreeg de voorbereidingscommissie de kans om het perceel Burchtweg 6 en 8, eigenaar H. Rosema, aan te kopen. Alhoewel het terrein aan de Lindenlaan gunstig was gelegen ten opzichte van het toekomstige zwaartepunt van het dorp, was het hier niet mogelijk het gebouw, spoedig ingeklemd tussen de woningwetwoningen, de vereiste ruimte en rustige ligging te geven. Bovendien zouden hier spoedig parkeermoeilijkheden rijzen. Al deze redenen leidden er toe, dat het perceel van de fam. Rosema de voorkeur verkreeg. Weliswaar was dit 11 are grote terrein nog smal genoeg, doch juist voldoende.

Op 25 augustus 1964 werd de woning van de fam. Rosema onder getuige gekocht voor f 12.500,- met de bedoeling het perceel af te breken en daar het dorpshuis te laten verrijzen. Op dinsdag 8 september zou de koop bij voorlopig koopcontract worden beschreven. Echter helaas, kort tevoren zag mevr. E. Rosema-Hoeksema van de verkoop van haar woning af, en op de avond van de beschrijving was haar woning verlaten. Het stichtingsbe-

stuur raakte hierdoor in een moeilijke situatie, doch men liet de zaak aanvankelijk rusten. Doch in december 1965, toen de beslissing over de terreinkeuze uiterst dringend werd, verklaarde mevr. Rosema zich toch nog bereid om op de overeengekomen voorwaarden haar woning te verkopen. Daarmee was een hinderpaal, die een grote vertraging in de stichting van het dorpshuis had kunnen vormen, weggenomen. Het voorval heeft er wel toe bijgedragen dat bij het stichtingsbestuur de spanning er in bleef en de aandacht niet verslaptte. In dezelfde maand kwam ook nog de woning Burchtweg 10 van fam. wijlen Okke Medema te koop. Door bemiddeling van de heer F. Noordhuis werd dit perceel met 3 1/2 are grond gekocht voor f 4000,-. De mogelijkheden op het bouwterrein werden daardoor aanzienlijk groter, met name ook voor eventuele toekomstige uitbreidingen. Omdat het voorlopige stichtingsbestuur handelend moest optreden, werd op 9 februari 1966 onder barre weersomstandigheden in café Barel's te Sauwerd voor Jhr. Mr. S.M.S. de Ranitz, notaris te Winsum, de stichtingsacte verleden. Er traden 20 leden, 19 verenigingen vertegenwoordigende, toe tot de stichting. Het voorlopige stichtingsbestuur werd het dagelijks bestuur van de stichting. Hierin waren inmiddels enkele mutaties gekomen: de heer T.J. Pool werd wegens vertrek naar Paterswolde vervangen door de heer J. Dijksterhuis, terwijl de heer A. Broekema wegens vertrek naar Win-

— Voor de afbraak —

— Het begin —

sum werd vervangen door de heer H.Deuring.

De eerste handeling van het stichtingsbestuur was het aangaan van een lening, groot f 10.000,-, bij de Boerenleenbank, om de tweede handeling, de officiële beschrijving van de aankoop der woningen (ze waren op een voorlopig koopcontract gekocht) en de betaling daarvan te kunnen financieren. Twee stichtingsbestuursleden stelden zich persoonlijk borg voor deze lening, omdat nog geen andere zekerheid geboden kon worden. Notaris de Ranitz deed zijn notarieel werk geheel gratis, evenals de heer Noordhuis als bemiddelaar bij de huizenaankoop en de verkoop voor de afbraak. Deze afbraak werd voor de som van f 175,- gegund aan de heer H.Poel te Eenum. Daarmede verdwenen twee oud-Sauwerder panden, waarvan de oostgevel van het huis van de heer Rosema enige architectonische waarde bezat. De suggestie werd zelfs gedaan om deze gevel op te nemen in het dorpshuisplan. Dit bleek niet mogelijk. Overigens bleken de woningen bij afbraak ernstig verkrot te zijn.

Behalve de activiteiten in het dorp, die het meest in het oog liepen, lag het zwaartepunt der activiteiten van het stichtingsbestuur in de richting van de subsidienten. Om voor Rijkssubsidie in aanmerking te kunnen komen, werd in de eerste plaats een sociale schets van het dorp Sauwerd en van de gemeente Adorp geschreven. Het bevatte enige hoofdlijnen uit de geschie-

denis van het dorp, en statistische gegevens over inwoneraantallen, de leetijdsopbouw, de godsdienstige en de politieke gezindte, de samenstelling van de beroepsbevolking, het middenstandsapparaat, de onderwijsaccommodatie en een overzicht van het verenigingsleven. De beschikbare vergaderruimte werd eveneens beschreven, waaruit de noodzaak van een dorpshuis werd afgeleid. Daarnaast werd een begroting van de stichtingskosten, een financieringsschema gemaakt en werd ook een exploitatieoverzicht in elkaar gezet. Samen met gemaakte ontwerpstatuten, een schets van het te stichten gebouw en een plattegrond van het dorp als situatieschets, werd het geheel naar Den Haag gezonden. Gelukkig kwam daarop zo goed als geen nawerk: de stukken werden vrijwel alle zonder bemerkingen geaccepteerd. Door de ernstige vertraging die de plannen in de beginfase opgelopen hadden, was de subsidiepot voor 1965 leeg, er moest tot de fase 1966-'67 worden gewacht. Op 21 februari 1966 kwam de Rijkssubsidiebeschikking af, groot f 106.000,-. Hierop werd later nog een aanvullend subsidie verwacht en gekregen, groot f 4.457,-.

Op 12 november 1965 kende het Provinciaal Bestuur op een overeenkomstige aanvraag het stichtingsbestuur een subsidie toe van f 15.000,-. Bovendien werd op een aanvraag aan het Prov.-Anjerfonds een subsidie van f 1500,- ontvangen, en van het Harmannus Simon Kammingafonds f 1000,-. Het Koningin Julianafonds schonk een vorstelijk bedrag van f 5000,-. De stichting "Hulp na Onderzoek" uit Amsterdam schonk f 1000,-. De Bernard van Leer Foundation te Den Haag weigerde een aanvraag om f 3000,-, terwijl de Van den Santheuvel Sobbe-fundatie te Amsterdam f 1000,- weigerde.

In februari 1966 vond een onderhandse aanbesteding plaats. Deze werd een succes; er werd volgens de architect voor zeer bevredigende bedragen ingeschreven. Ook was inmiddels de rijksgoedkeuring voor de bouw afgekomen, alles stond nu klaar voor de bouw. Nog één hindernis moest worden genomen, namelijk de gemeenteraad. En dat zou nog onverwachte moeilijkheden geven. Tengevolge van de loon- en prijsstijgingen sinds 1963 waren de totale stichtings- en inrichtingskosten opgelopen tot f 194.115,-. Het niet gedekte tekort was toen f 40.658,-, welk bedrag als bijdrage van de gemeente Adorp werd gevraagd. Dit bedrag was evenwel voor 80 % via het gemeentefonds bij het Rijk verhaalbaar, zodat de feitelijke kosten voor de gemeente Adorp slechts f 8.132,- bedroegen en enig renteverlies. Deze aanvraag leidde echter tot een flinke politieke animositeit in de gemeente. Was aanvankelijk reeds gebleken, dat men in Adorp vrij ongeïnteresseerd stond tegenover de Sauwerder dorpshuisplannen, naarmate deze plannen vorderden, maakte de ongeïnteresseerdheid plaats voor tegenkanting. De aloude tegenstellingen tussen Adorp en Sauwerd be-

gonnen door de activiteiten van de Sauwerder bevolking weer in alle hevigheid op te laaien. Tevoren had een reportage in het Nieuwsblad van het Noorden over de Sauwerder activiteiten door een jonge journalist, hetgeen wat geforceerd propagandistisch voor Sauwerd en de dorpsplannen uitgevallen was, dit mede in de hand gewerkt.

Voor de raadsvergadering werden raadsleden vanuit Adorp bewerkt om tegen te stemmen en zo de Sauwerder plannen alsnog te torpederen. Dit had gedeeltelijk succes. Daardoor werd deze laatste hindernis met de kleinst mogelijke meerderheid van vier tegen drie stemmen genomen. De gehele fractie der Gemeentebelangen stemde tegen. Als argumenten voor hun handelen noemden de tegenstemmers: "het dorpshuis zou financieel een bodemloze put worden" en: "het zou toch bijna nooit worden gebruikt".

Deze ongezonde rivaliteit tussen de dorpen Adorp en Sauwerd, die beide dorpen kan verlammen, is zeer te betreuren. In dit geval was een meer positieve reactie op de Sauwerder activiteiten bij de Adorper bevolking, door zelf de handen ineen te slaan om de eigen achterstand op te heffen, aanzienlijk gunstiger geweest.

Werd op 3 mei 1966 het gemeentesubsidie toegezegd, op 4 mei werd het dorpshuis uitgezet. Enkele weken later begon de bouw. Met de bouwvakvakantie zaten de fundamenten er in en waren de vloeren gelegd. Begunstigd door mooi herfstweer verliep de bouw voorspoedig. Eind oktober, vlak voor een scherpe weeromslag, was het dak dicht, en met Nieuwjaar was het gebouw glasdicht. Toen ook de verwarming was gemonteerd, kon met stoken worden begonnen. Op 1 maart was het gebouw vrijwel klaar en kon worden begonnen met de inrichting. Op 31 maart volgde toen de dag waarnaar het stichtingsbestuur met groot verlangen had uitgezien: de officiële opening. Een groot stuk teamwork had een afronding gevonden. Door een groot aantal mensen is met liefde aan het gebouw gewerkt. Het is een fraai en solide geheel geworden. De volgende firma's waren bij de bouw en inrichting betrokken:

Timmer- en metselwerk:	
Gebr. Bijsterveld, Sauwerd	f 107.538,46
Lood- en zinkwerk, sanitair:	
J. Koers, Wetsinge	f 5.095,--
Elektriciteitswerk:	
J. Reitsma, Sauwerd	f 6.327,21
Glas- en schilderwerk:	
L. Hofman, Sauwerd	f 6.662,05
Centrale Verwarming:	
Fa. E. Poll en Zn., Winsum	f 14.000,--

Vloerbedekking:

Linoleumhuis Hoekstra, Groningen f 3.291,20

Stoffering:

F. Arwert, Sauwerd f 4.766,85

Meubilair:

N. V. Stalad, Aduard f 7.768,20

Serviesgoed:

N. V. Geubels, Groningen f 2.241,57

Armaturen:

J. Reitsma, Sauwerd f 1.500,--

Architectuur:

Hink Eldering, Leeuwarden f 19.886,79

De grondkosten bedroegen f 17.118,91

en de overige diverse kosten f 4.375,57

Geeft een totaal aan stichtings-
en inrichtingskosten: f 200.571,81

Voor een zinvolle naam voor het gebouw was een prijsvraag uitgeschreven onder de bevolking. Hierop kwam een 30-tal namen binnen. Na overleg, aanvankelijk in een kleine commissie, en later nog eens met de heer H. J. Oostinga te Sauwerd en Dr. W. Formsma, rijksarchivaris te Groningen, werd besloten tot de naam UBBEGAHEEM, waarmee de oude naam van de streek rondom Sauwerd van voor 1800 weer tot leven is gebracht. De naam werd op de voorgevel en op een zijgevel aangebracht, in letters, ontworpen door de heer Freerk Veldman, en vervaardigd door de heer Klaas Koers. Ook het wapen van de Onsta's, als ornament op de voorgevel aangebracht, werd door Freerk Veldman getekend en door Klaas Koers vervaardigd.

Tijdens de voorbereidingen van de bouw was reeds overwogen of ook een bibliotheekzaalruimte in het dorpshuis moest worden ondergebracht. Tijdens deze overwegingen werden de eisen aan een bibliotheek-leszaal dusdanig verzawaard, dat een klein dorp als Sauwerd hiervoor niet meer in aanmerking kwam. Tijdens de bouw kwamen er echter plotseling nieuwe, zij het wat bescheidener mogelijkheden, welke dan ook vlot werden aangegrepen. Daartoe werd een nieuwe bibliotheekcommissie, aangesloten bij de Centrale Plattelandsbibliotheek, in het leven geroepen. Van een der vergaderzalen van "Ubbegaheem" werden de wanden met boekeplanken bedekt om een 700 boeken, uit te breiden tot ongeveer het dubbele, te kunnen herbergen. Het betreft hier een wisselcollectie, die om de drie maanden

vanuit de Centrale te Groningen wordt "ververst". Op de dag van de opening kon ook deze nieuwe aanwinst in gebruik worden genomen.

Met het naderen van de opening werd ook het aanstellen van een beheerder urgent. Op een oproep tot sollicitatie kwamen 3 aanmeldingen binnen. Hieruit werd gekozen de fam. R. van der Leij, die voorheen reeds beheerder van "Salvatori" was.

De instructies voor de beheerder en voor de gebruikers der zalen werden vastgesteld.

Op de dag voor de opening was er reeds de gelegenheid het gebouw te komen bezichtigen. Hiervan werd flink gebruik gemaakt. Er was een tentoonstelling aanwezig, genaamd "Prent en Beeld", uitgaande van de Groninger Culturele gemeenschap. Er werd gratis koffie geserveerd en Regina Dijkmeijer zorgde voor een licht pianomuziekje op de achtergrond.

De officiële opening vond plaats op de middag van 31 maart, op een bijeenkomst, waar een 100-tal genodigden aanwezig waren. De voorzitter van het stichtingsbestuur, de heer J.G. Bakker, memoreerde in een kritisch openingswoord de moeitevolle totstandkoming van het gebouw. Daarna sprak de Hoogedelgestrenge Heer Dr. G. Hendriks, directeur-generaal van het Maatschappelijk Opbouwwerk van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, de openingsrede uit. Hij gaf een overzicht van het maatschappelijk opbouwwerk in de laatste jaren en feliciteerde Sauwerd, dat het, zij het met moeite, toch gelukt was voor alle groeperingen gezamenlijk, de oplossing van de gebouwenproblemen te bereiken. Met de bede, dat Gods zegen zou mogen rusten op het werk dat hier tot stand was gebracht en op het functioneren van het gebouw in de Sauwerder samenleving, besloot Dr. Hendriks zijn betoog. Daarna werd de vlag gehesen, waarop Dr. Hendriks het gebouw "Ubbegaheim" voor geopend verklaarde. Namens de bevolking van de gemeente Adorp werd daarna het woord gevoerd door burgemeester J. Boersma. Hij feliciteerde het stichtingsbestuur en sprak kritische woorden en verklaarde te hopen, dat de bevolking ook inderdaad van "Ubbegaheim" gebruik zou maken. Hierover bleek de burgemeester nog twijfels te hebben. De heer A. Post, lid van het College van Gedeputeerde Staten van de Provincie Groningen en voorzitter van de Groninger Culturele Gemeenschap sprak daarna namens het Provinciaal Bestuur, en opende daarna de reizende culturele tentoonstelling "Prent en Beeld", die vanuit Sauwerd zijn tocht door de provincie zou gaan beginnen. Na de bezichtiging van het nieuwe gebouw en de tentoonstelling door de genodigden, werd nog gesproken door de architect, de hoofdaannemer, door Ds. G. van 't Riet, gereformeerd predikant, die o.a. verklaarde, dat de gereformeerde kerkeraad had besloten "Salvatori" te sluiten en voor alle kerke-

lijke activiteiten voorlopig zaalruimte in "Ubbegaheim" te zullen huren. De voorzitter antwoordde hierop, hoewel enerzijds bevreesd te zijn voor een te sterk eenzijdige gereformeerde signatuur van het gebouw, anderzijds verheugd te zijn met deze belangrijke klandizie, waar de exploitatie van het gebouw het financieel van moet hebben. Diverse verenigingen, aannemers, leveranciers en particulieren hadden bloemen of geschenken laten bezorgen. 's Avonds werd voor een geheel gevulde zaal de revue "In Wardeus" opgevoerd. Deze, door de heer en mevrouw Wolters samengestelde en geregisseerde revue bestond uit zang, volksdans, conferentie en sketch, en stond in het teken van de wordingsgeschiedenis van "Ubbegaheim". Het gaf een persiflage op situaties en toestanden, die zeer goed in te denken waren in het dorpsleven van Sauwerd. Het hekelde de voorbije periodes met gebrek aan sociale activiteiten, toonde manco's in het dorpsbeeld en riep op tot nieuwe activiteit. Er werkten 42 personen mee aan deze revue, zodat alle vertrekken van "Ubbegaheim" goed op hun bruikbaarheid werden getest. De opvoering van "Wardeus" (letteromzetting van Sauwerd) werd een groot succes.

De volgende middag werd de kinderen in de leeftijdsklasse van 4 tot 12 jaar een ontspanningsprogramma aangeboden, bestaande uit kindercabaret, poppekast en goochelen. Ongeveer 125 kinderen woonden deze middag bij, die bij hun wel in de smaak viel.

's Avonds volgde de tweede opvoering van Wardeus, die wederom een groot succes werd. Velen konden geen toegangskaart meer bemachtigen, zodat het nodig bleek nog een derde uitvoering te geven. Dit gebeurde 14 dagen later. Ook deze derde avond was weer uitverkocht. Totaal trok Wardeus ongeveer 700 bezoekers. Ook buiten het dorp Sauwerd trok de voortreffelijke dorpsmanifestatie de aandacht. De tentoonstelling "Prent en Beeld" was nog een week lang te bezichtigen. Daarna was aan de openingsfestiviteiten een einde gekomen. "Ubbegaheim" kwam in zijn gewone doen. Jammer, dat het vergaderseizoen juist grotendeels was afgelopen. toen "Ubbegaheim" werd geopend.

De totstandkoming van "Ubbegaheim" is een langdurige en moeizame bezigheid geweest, die door het stichtingsbestuur door maar steeds vol te houden, in een goed teamverband kon worden volbracht. Een uiterst voorzichtig beleid moest steeds worden gevoerd, alhoewel soms, om tot het einddoel te geraken, een geforceerd doorstoten noodzakelijk was. Terugziende moet worden geconstateerd, dat de bevolking voor deze gezamenlijke activiteit nog niet geheel rijp was, en dat een nog langere voorbereidingsperiode beter was geweest. Laat staan, om de gehele gemeente Adorp

Officiële opening „Ubbegaheem” 31 maart 1967

Direkteur-generaal Dr. G. Hendriks, aannemer M. Bijsterveld en voorzitter Stichtingsbestuur J.G. Bakker tijdens het hijsen van de vlag.

achter de plannen te krijgen. Maar dan was de subsidiepot weer leeg geweest en dus het plan weer op de lange baan geschoven. Sauwerd zat door alle vertragingen toch al in de achterhoede, en veel tijdverlies had het niet meer kunnen lijden.

Na de opening bleek al spoedig, dat de inrichting van "Ubbegaheem" nog belangrijke aanvullingen vroeg. Geleidelijk werd hierin voorzien. De goede kwaliteiten van het gebouw bleken vooral te bestaan in de soliditeit van de bouw en van de afwerking, de zeer goede geluidsisolatie van de zalen onderling en de gezellige sfeer van het gebouw.

Als gebrek kwam vooral naar voren een te geringe kast- en bergruimte. Vooral een bijkeuken en een drankenkelder werden gemist. Daarnaast zijn alle afmetingen van het dorpshuis wat aan de krappe kant geworden. Tijdens de bouwvoorbereidingen was overwogen om de afmetingen van het gebouw, 18 m in het vierkant, op te voeren tot 20 m in het vierkant, waardoor 20 % meer ruimte zou zijn verkregen, doch ook de prijs vrijwel evenredig zou zijn gestegen. Onder het toen in de gemeente Adorp heersende klimaat werd dit echter niet aangedurfd, uit vrees voor het verongelukken van het plan. Daarnaast deden zich al spoedig nieuwe wensen voor, om ook andere taken zoals een opbaar ruimte en een postkantoor, een ruimte voor de jeugd voor vrije-expressie-beoefening, onder te kunnen brengen. Ook andere diensten en instellingen informeerden, zij het vrijblijvend, naar de mogelijkheden van onderdak in "Ubbegaheem". Architect Eldering maakte in 1971 een besteksklaar uitbreidingsplan, doch de subsidiemogelijkheden waren toen gering om dit plan door te laten gaan. Op dit moment is dit uitbreidingsplan al weer duidelijk verouderd.

De fraaie architectuur van "Ubbegaheem" kreeg sinds 1970 ernstig te lijden van de uitbreiding van de naastgelegen Chr. basisschool met een 2-tal lokalen, welke tot op het zwet werden gebouwd. In 1971 werd in de hobbykelder door de jeugd een jeugdbar ingericht. Het succes hiervan was disputabel. Af en toe werd de goede sfeer door op rellen beluste of vernielzuchtige jeugd uit andere dorpen verstoord.

Op 11 november 1971 kwam de Commissaris der Koningin in de provincie, Mr. E.H. Toxopeus met zijn echtgenote en de griffier tijdens een werkbezoek aan de gemeente Adorp, het dorpshuis "Ubbegaheem" bezichtigen. Hij liet zich informeren over het functioneren van het dorpshuis in de Sauwerder samenleving, en bezichtigde eveneens de jeugdbar.

Het beheer van "Ubbegaheem" bleef tot 1973 in handen van fam. R.v.d. Leij, en ging na een korte onderbreking in september 1973 over in handen van fam. B.U. Danhof.

Als geheel genomen kan worden gesteld, dat het dorps huis "Ubbegaheem" voor het dorp Sauwerd een groot aanwinst is gebleken, die de leefbaarheid en aantrekkelijkheid van het dorp sterk heeft vergroot. Al vrij spoedig kon worden gesteld, dat het zo'n grote functie had gekregen, dat het niet meer uit het dorp Sauwerd was weg te denken,.

* * * * *

LUI KOUKVRETERSWIEF

Sauwerd ien e boomm
Woont n wief, hait Grait,
'k Heb ter noa vernoomm,
't Is de beste nait.
Zai lopt bie stroat,
Zai spint gain droad,
Zai naait gain steek
Schuddelwoater staait ter nog
Van vloedn week.

(naar K. ter Laan).